

NÉMET PHILOLOGIAI DOLGOZATOK.

SZERKESZTIK: PETZ GEDEON, BLEYER JAKAB, SCHMIDT HENRIK.

II.

---

HONTERUS JÁNOS

NÉMET IRATAI FORRÁSKRITIKAI  
ÉS NYELVÉSZETI SZEMPONTBÓL.

IRTA

CSÁKI RICHÁRD.

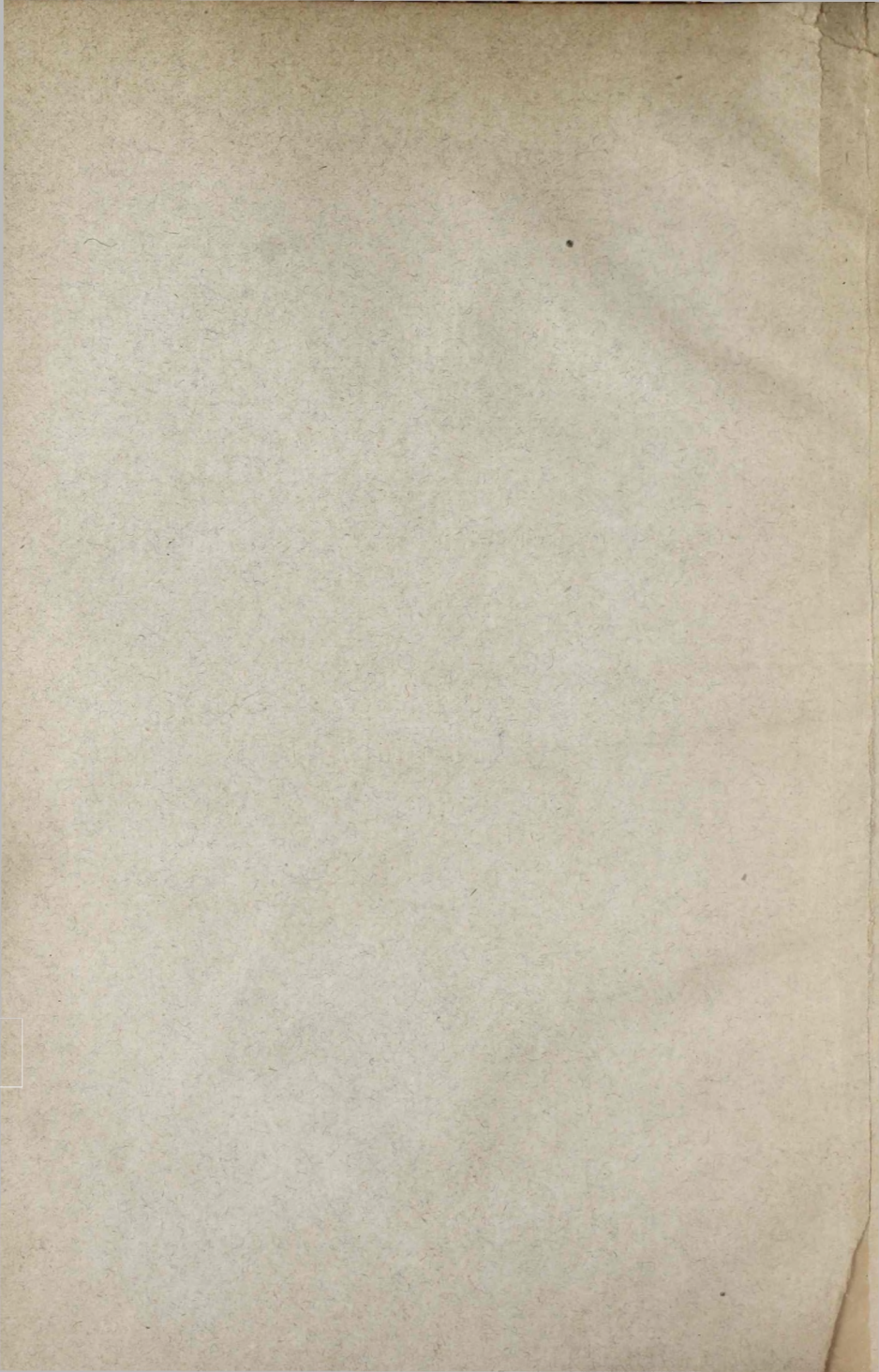


BUDAPEST.

PFEIFER FERDINÁND KÖNYVKERESKEDÉSE

1912.

Ára 1 K 50 f.



NÉMET PHILOLOGIAI DOLGOZATOK.

SZERKESZTIK: PETZ GEDEON, BLEYER JAKAB, SCHMIDT HENRIK.

II.

HONTERUS JÁNOS

NÉMET IRATAI FORRÁSKRITIKAI  
ÉS NYELVÉSZETI SZEMPONTBÓL.

IRTA

CSÁKI RICHÁRD.



BUDAPEST.

PFEIFER FERDINÁND KÖNYVKERESKEDÉSE

1912.

168118



MAGYARAKADEMIA  
KÖNYVTÁRA

## Tartalom.

---

	Oldal
I. Bevezetés . . . . .	5
II. Honterus iratai és forrásaik . . . . .	8
III. Honterus iratai nyelvészeti szempontból . . . . .	16
A) A Chorographia Transylvaniae . . . . .	16
B) A Reformációkönyvecske . . . . .	23
a) Helyesírás . . . . .	23
b) Hangtan . . . . .	28
c) Alaktan . . . . .	34
d) Szókincs . . . . .	38
e) Honterus fordítási eljárása . . . . .	41
IV. Összefoglalás . . . . .	44

---

## Rövidítések.

- Ref.** } = Kirchenordnung aller Deutschen in Szbembürgen.  
**Reformációkönyvecske** }
- Qu.** = Quellen 3. Geschichte d. Stadt Kronstadt, I.—III. kötet. /
- Trap.** = Trapoldianus: Reformacio der kyrchen der stat Kronen und des ganczen Bwrczelandts.
- Wittenbergi Agenda** = Agenda, das ist, Kirchenordnung, wie sich die Pfarrherrn und Seelsorger in jren Ampten und diensten halten sollen. Fur die diener der Kirchen Heinrichen zu Sachsen V. G. H. Fürstenthumb gestellet.
- Lu.** = Luther.
- Ho.** = Honterus.
- erd. sz.** = erdélyi szász.
- moselfr.** = moselfrank.
- kn.** = középnémet.

## I. Bevezetés.

1. §. Az értekezés tárgya és célja. Értekezésemben Honterus János német nyelvű műveivel foglalkozom nyelvészeti és forráskritikai szempontból.

Nyelvtörténeti szempontból azért van iratainak ránk nézve nagy jelentőségük, mert ezekben jelenik meg először Erdélyben a Luther-féle, az akkori viszonyokhoz képest rendkívül tisztának és hamisítatlannak mondható és így idegen befolyástól aránylag mentes, ujfelnémet irodalmi nyelv.

Célom tehát ennek részletes kimutatása.

Hogy bebizonyíthassuk, mily hatással volt Luthernek és a reformációnak nyelve Honterus nyelvhasználatára, mulhatlanul szükséges, hogy világosan előttünk álljon az is, mennyiben függ Honterus irodalmi tevékenysége Lutherétől.

2. §. A német nyelvkutatás története Erdélyben. A német nyelv történetével Erdélyben eddig még keveset foglalkoztak.

Amint D. Dr. Schullerus Adolf a „Siebenbürgisch-Sächsisches Wörterbuch“ I.—XXVII. oldalain kimutatja, Erdélyben a nyelvtörténeti kutatás a német irodalmi nyelvvel csak annyiban foglalkozott, amennyiben azt az erdélyi szász nyelvjáráshoz való viszonya megkivánta. A német nyelvtudomány Erdélyben kezdettől fogva természetesen inkább a nyelvjárás, mint az irodalmi nyelv iránt érdeklődött.

A 18. századbéli kutatók azonban a nyelvjárás és irodalmi nyelv viszonyát oly téves szempontokból tárgyalták, hogy e kettőnek külön-külön fejlődéséről tiszta képet nem adhattak.

3. §. Müller: „Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen.“ Még 1864-ben Müller Frigyes az ő „Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen“ c. munkáját az erdélyi szász tájszótár megírásának előmozdítása céljából adta ki. Annak a lehetőségére azonban, hogy ezek a nyelvemlékek oly kutatások forrásaiul is szolgálhatnak, melyek a felnémet irodalmi nyelv fejlődésére tekintettel vannak, maga a szerző sem gondolt.

4. §. Wolff: „Zur Geschichte der deutschen Schriftsprache in Siebenbürgen mit besonderer Berücksichtigung Schässburgs.“ Az első értekezés, amely az erdélyi szászoknál használt német irodalmi nyelv történetét tárgyalja: „Zur Geschichte der deutschen Schriftsprache in Siebenbürgen mit besonderer Berücksichtigung Schässburgs von Dr. Hans Wolff“ a „Festgabe der Stadt Schässburg, 1891“ c. munkában jelent meg. Ez az értekezés, amint címe is mutatja, első sorban Segesvárra van tekintettel és mint alkalmi mű szélesebb körű közönségnek van szánva. Ennek következtében a felnémet irodalmi nyelv fejlődését csak főbb vonásokban rajzolja; inkább a német nyelvhasználat, mint a nyelvjelenségek történetét foglalja magában. Eszerint nyelvi magyarázatok és bizonyítékok a könyvecskében egyáltalában nincsenek. A nyelvet a reformáció előtti és utáni időben alaki oldaláról tekintő egyik (II.) fejezet is a nyelvi állapotok közelebbi feltüntetése nélkül csak egészen vázlatos áttekintésben utal az osztrák kancelláriai nyelvre és a Luther-féle nyelvnek Honterus útján minden nehézség nélkül történt átvételére; rámutat továbbá arra is, hogy miként volt ez lehetséges annál a lelkesedésnél fogva, amellyel Luther német iratait, nem sokkal megjelenésük után, itt is olvasták. Wolff azt is említi, — habár erre Honterusig semmi adatot nem találunk — hogy a német egyetemeken megfordult ifjúság a tisztult Luther-féle németiséget ennek Erdélyben való közvetlen megjelenése előtt már jól ismerte. Ennek a könyvecskének egy készülendő német nyelvtörténetre nézve annyiban van némi jelentősége, hogy a német nyelv megjelenését ennek különböző fejlődési fokozataiban a legrégebb időktől kezdve áttekinthető módon feltünteti és a legnevezetesebb forrásokat felsorolja.

5. §. Schullerus: „Prolegomena zu einer Geschichte der deutschen Schriftsprache in Siebenbürgen“. Schullerus az első, aki „Prolegomena zu einer Geschichte der deutschen Schriftsprache in Siebenbürgen“<sup>1)</sup> c. értekezésében körvonalozza egy „A német irodalmi nyelv története Erdélyben“ címmel megírandó mű feladatát. Schullerus megállapítja a nyelvjárásoknak és az irodalmi nyelvnek egymástól teljesen független és párhuzamos fejlődését Erdélyben, még pedig:

1. az egyes nyelvjárásoknak először csak beszélt és csak a legujabb időkben egyuttal írott nyelvjárási társalgási nyelvvé,
2. az ujfelnémet nyelvben tett egyes kísérleteknek írott (esetleg

<sup>1)</sup> Archiv des Vereins für siebenb. Landesk. 1907, Festgabe 218—235. o.



olvasott) és csak a legujabb időkben egyuttal beszélt ujfelnémet irodalmi nyelvvé való fejlődését.

Schullerus szerint kívánatos az ujfelnémet irodalmi nyelv fejlődésének elkülönített vizsgálása is; természetes, hogy részben ennek is a nyelvjáráskutatás szolgálatában kell állania, amennyiben az erd. német irodalmi nyelv történetére vonatkozó kutatásnak mindig feladata lesz, hogy a beszélt és írott, valamint a nyelvjárási és ujfelnémet köznyelv egymáshoz való viszonyát tisztán feltüntesse és a két utóbbi egymásra gyakorolt kölcsönös befolyásának az irányát és mértékét kimutassa.

Jelen értekezésemben megkísérlem feldolgozni a német irodalmi nyelv történetének azt a szakaszát, amelynek Erdélyre nézve is különös fontossága van, t. i. a Luther-féle nyelv befogadását.

Itt kezdenem Schullerus szerint is igazoltnak látszik, mint-hogy a német irodalmi nyelv történetéről Erdélyben tulajdonképen csak a reformáció kezdete óta lehet szó, amióta az ujfelnémet irodalmi nyelv Honterus János útján szélesebb körökben is ismeretessé lett.

## II. Honterus iratai és forrásaik.

6. §. Értekezésem legfontosabb forrásai természetesen magának Honterus Jánosnak az iratai. Ezek a következők:

1. Chorographia Transylvaniae. Sybemburgen. Ornatissimo Senatui Cibiniensi Dicitum. Basileae Anno M. D. XXXII.

2. Kirchenordnung aller Deutschen in Sybembürgen. Gedruet zu Cron in Sybembürgen. M. D. XLVII.

3. Német levele: Dem namhafftigen Herrn Martino Weyß Burgermeister in der Hermenstat meinem günstigen Herrn vnd freund . . . Geben zu Cron, Freitag nach Mathiae. Im iar 1547.

4. Azonkívül két utánnomása:

a) Agenda fur die Seelsorger vnd kirchen diener in Sybembürgen. M. D. XLVII.

b) Der kleine Catechismus. Für die Pfarher vnd Hausväter. Mart. Luther.

5. Két latin munkája:

a) Reformatio Ecclesiae Coronensis Ac Totius Barcensis Provinciae. M. D. XLIII.

b) Reformatio Ecclesiarum Saxonicarum In Transylvania. Coronae M. D. XLVII.

Értekezésemnek egyéb erdélyi forrásai a következők:

1. Lucas Trapoldianus: Reformatio der kyrchen der statt Kronnen vnd des ganczen Wrczelandts. 1543. (Kézirat, a Honterus-féle Reformatio Barcensis fordítása.)

2. Friedrich Müller: Deutsche Sprachdenkmäler Aus Siebenbürgen. Aus schriftlichen Quellen des zwölfsten bis sechzehnten Jahrhunderts. Hermannstadt, 1864.

3. Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. I.—III.-ik kötet. Kronstadt 1886, 1889 és 1896.

Értekezésemnek németországi forrásai a következők:

1. Első sorban Luther ufn. bibliafordítása, még pedig az 1534-iki első teljes kiadás és az 1545-iki kiadás.

2. Luther többi német műveinek nagy része rendszeren az eredeti kiadásokban.

3. A forráskritikai szempontból használt műveket l. a maga helyén.

7. §. Chorographia Transylvaniae. A Chorographia Honterusnak egyetlen külföldön megjelent német munkája. Fontosságra nézve először abban áll, hogy a térképe alsó bal szögletében levő pár kis német vers némi bepillantást enged Honterus írásmódjába, amilyen az az ő Német Reformációja megjelenése előtt tizenöt évvel volt; másodszer mivel a térképen levő hely-, folyó- és vidéknevekből megtudjuk, hogy mennyire volt Honterus jártas az erdélyi kancelláriák helyesírásában, amely a földrajzi nevek írására irányadó volt.<sup>1)</sup>

8. §. Kirchenordnung aller Deutjchen in Sybembürgen. A „Kirchenordnung aller Deutjchen in Sybembürgen“ fordítása a Honterustól ugyanazon évben kiadott „Reformatio Ecclesiarum Saxonicarum in Transylvania. Coronae M. D. XLVII.“ c. műnek. Ezen latin mű egyébiránt nem egyéb, mint átdolgozása a különböző forrásokból összeállított „Reformatio Ecclesiae Coronensis Ac Totius Barcensis Provinciae. M. D. XL. III.“ c. munkának, amely átdolgozás részint a Barcasági Reformáció szövegének szó szerinti átvétele, részint latin és német források alapján készült.

Kutatásomra nézve az a kérdés fontos, hogy a nagyobb részt német forrásokból összeállított Latin Reformáció fordítása önálló munka-e, vajjon tehát ezt a fordítást Honterus sajátjának tekinthetjük-e.

Hogy erre a kérdésre megfelelhessenek, először is azt kell megállapítanom, hogy hogyan használta a latin nyelvű Reformáció forrásait.

Csak amidőn ezirányu vizsgálatomat befejeztem, jutott kezembe Lic. Dr. Köhler: „Über den Einfluss der deutschen Reformation auf das Reformationswerk des Johannes Honterus, insbesondere auf seine Gottesdienstordnung“ c. munkája,<sup>2)</sup> amelyben ezt a kérdést

<sup>1)</sup> A térképen levő helynevek betürendes jegyzéke Fabritius Károlynak a következő munkájában található: Erdélynek Honterus János által készített Térképe 1532-ből. (Értekezések a Történelmi Tudományok köréből, kiadja a Magy. Tud. Akadémia, Budapest 1878.) A Fabritius-féle jegyzékben azonban, összehasonlítva a Chorographiával, 24 hibáson írt helynevet találtam.

<sup>2)</sup> Theologische Studien und Kritiken, kiadja D. Köstlin és D. Kautzsch. 1900-iki évf. 4-ik füzet.

inkább theologiai szempontból vizsgálván, az én tisztán philologiai kutatásaimmal meglepően egyező eredményre jutott. Köhler vizsgálatainak eredménye a következő:

Erdélyben a reformáció állandóan növekedő wittenbergi befolyás alatt lassan ment végbe, anélkül, hogy ezen befolyást egyes részleteiben mindenütt világosan követhetnők. Az, aki a már megindult mozgalomnak határozott célt és irányt adott, Honterus János, a német reformációval a humanismus útján ismerkedett meg. Reformációkönyvecskéje a (németországi) szász egyházi szervezetnek erdélyi viszonyok közé való átültetése. A (németországi) szász reformáció irodalmától való függése nagyon erős, az eltéréseket helyi viszonyok és a katolikus hagyomány szabta meg; eredeti alkotásnak nem tekinthető.

Bizonyára mintául szolgált a Szász hercegi és az 1533-ban és 1539-ben megjelent Wittenbergi egyházi utasítás, Luther iratai közül *De abroganda missa privata*, a függelékkal ellátott kis káté és „*Von Ehelichen Sachen*”; ezeken kívül nagyon valószínűleg a nürnbergi egyházi utasítás (1533-ból), „*Unterricht der Visitatoren*”, a Szász *Visitationartifel* (1533-ból) és talán Luther formula missae-je. Dogmai szempontból Honterus Reformációkönyvecskéje a késő reformátori szellem alkotása, amelyet melanchthoninak szoktak nevezni, jóllehet Luther ezzel nem helyezkedett ellentétbe.

Köhler kutatásainak az eredményével az enyéim csaknem teljesen megegyeznek, amennyiben nagyrészt ugyanazon helyek összehasonlítása alapján szerintem is Honterus Reformációkönyvecskéjének a következő művek voltak forrásai: a Szász hercegi (1540-ből) és a Wittenbergi (1533-ból) egyházi utasítás, „*Von Ehelichen Sachen*”, a Nürnbergi egyházi utasítás, „*Unterricht der Visitatoren*.”

Forrásai voltak még szerintem egész bizonyossággal Melanchthon *De coniugio c.* műve és legnagyobb valószínűség szerint a Bugenhagen-féle Braunschweigi Kirchenordnung. A *De coniugio c.* művel való összehasonlítás főleg azért fontos, mert — amennyire én tudom — ez az egyetlen munka, amelyből részletek szószerint vannak átvéve, amit Honterusra nézve Köhler sehol sem mutatott ki:

**Phil. Melancthon: De coningio <sup>1)</sup>**

Quot sunt personae, tot sunt gradus, una demta, uidelicet demto stipite, a quo incoanda est supputatio: Ut Joseph distat tertio gradu ab Abraham, Jacob secundo, Isaac primo. Itaque filius primum gradum constituit, nepos secundum, pronepos tertium, abnepos quartum . . .

Non late uagatur affinitas nam consanguinei mei non sunt affines consanguineis uxoris meae. Ego a consanguinea uxoris meae abstinere debeo, et mei consanguinei debent abstinere a mea uxore, non a consanguineis meae uxoris. Quare duo fratres cum duabus sororibus contrahere possunt. Non enim impediuntur affinitate. Pater et filius cum matre et filia contrahere possunt. Habent autem aliquae personae nomina.

Az előbbi összehasonlításon kívül még egyet mutatok be annak bizonyítására, hogy a latin Reformációkönyvecske forrásaiként szolgált német művek annak német fordítására nyelvi befolyást nem gyakoroltak:

**Honerus latin Reformációkönyvecskeje.**

Consanguinitas in contrahendis matrimonii usque ad quartum gradum est prohibita . . . Gradus autem demto stipite a filiis primum incipiunt, ita ut filius sit primus a stipite, nepos secundus, pronepos tertius et similiter de subsequentibus.

Consanguinei mariti cum consanguineis uxoris licite contrahunt matrimonium, siquidem consanguinei mei non sunt affines consanguineis uxoris meae. Itaque a consanguinea uxoris abstinere debeo; mei autem consanguinei abstinere debent a mea uxore, non etiam a consanguineis meae uxoris. Quare pater et filius cum matre et filia, itidem duo fratres cum duabus sororibus contrahere possunt; non enim impediuntur affinitate.

**Luther keresztelő könyvecskeje.**

Wurden aber die leute, so das Kindlin zu der tauff bringen, auff des Pfarhers frage ungewis antwort geben, vnd sagen Sie wüßten nicht, was sie gedacht, viel weniger was sie geredt oder gethan in solcher grosser not, als den zuzeiten zu geschehen pflegt, So mach man nicht viel disputirens, sondern neme das Kind als ungetaufft, vnd sorder es zur tauff, Also wie man alle ungetauffte zur tauff sordern, vnd zu tauffen pflegt.

**Honerus latin Reformációja.**

Sin autem qui interfuerunt (ut fieri solet) dubitant, quid in ea necessitate dixerint vel fecerint.

sine ulla disputatione aut conditione tanquam minime baptisatus infans a sacerdote baptisetur.

**Honerus német Reformációja.**

So aber die da fegenwertig gewesen sein, nit recht wüßten, wie man in solcher not geredt oder gehandelt hetz,

sol das Kindlein, wie ungetaufft on alle auszüg vom prierster getaufft werden.

<sup>1)</sup> Operum omnium Reverendi viri Philippi Melancthonis, Pars prima, Wittenbergae M. D. LXXIII.

Honterus Luther kis közbevetett mondatát: *als den zuzeiten zu geichehen pflegt*, latinra a következőképen fordítja: *ut fieri solet*. Ez a kis mondat Honterus német szövegéből hiányzik. Míg tehát Honterus, latin munkája irásánál Luther Keresztelőkönyvecskéjét tartván szem előtt, az említett kis mondatot is lefordította, ugyanez a német fordításból, amelyből hasonló kisebb fordulatok gyakran kimaradtak, hiányzik.

Honterus ugyanazon helyen Luther következő szavait: *So mach man nicht viel disputirens*, latinul a következőképen fejezi ki: *sine ulla disputatione*; ugyanez a német fordításban a latin szöveg szigorú szem előtt tartásával így hangzik: *ou alle außzüg*.

Míg egyrészt tehát a Luthertől használt idegen szó *disputiren* Honterus német szövegében nem fordul elő, másrészt Luther fennebb jelzett mondatocskája tömör latin fordításával a Honterus-féle német szöveg szóról-szóra egyezik. A német forrásoknak nyelvi befolyása eszerint teljesen ki van zárva.

9. §. A Weiss Mártonhoz írt német levél. Én a Szász Egyetem levéltárában levő [n. c. p. 1313 számmal jelzett] eredeti levelet használtam, de ez nyomtatásban is megjelent Netoliczka Oszkár „Johannes Honterus' ausgewählte Schriften, Wien, Hermannstadt 1898“ c. művében (211—212. l.). A közlést az eredetivel összehasonlítván, teljesen hibátlannak találtam.

10. §. *Agenda für die Seelsorger und Kirchendiener in Sybembürgen*. Az Agenda, amely egy másiknak utánnyomata, csak helyesírási szempontból vehető tekintetbe.

A Honterus-féle utánnyomat a Wittenbergi Agenda után jelent meg; az a kérdés azonban, hogy a Wittenbergi Agendának a Honterus-féle Agenda megjelenése évéig, 1547-ig, megjelent három kiadása<sup>1)</sup> közül melyiknek az utánnyomata. Ez a három kiadás a következő:

1. *Kirchenordnunge, zum Anfang, für die Pfarherrn in Herzog Heinrichs zu Sachsen v. g. h. Fürstenthum. Gedruckt zu Wittemberg, durch Hans Lufft, 1539.*

2. Az előbbivel teljesen egyező, de 1539—40. megjelent utánnyomat.

3. *Agenda. Das ist, Kirchenordnung, wie sich die Pfarherrn und Seelsorger in jren Ampten und diensten halten sollen. Für die Diener*

<sup>1)</sup> l. Sehling: Die ev. Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts, I. Abteilung, 1. Hälfte. Die Ordnungen Luthers. Die Ernestinischen und Albertinischen Gebiete. Leipzig 1902.

der Kirchen Heinrichen zu Sachsen B. G. H. Fürstenthumb gestellet.  
Gedruckt zu Leipzig durch Nicolaum Wolrab. M D. XL.

Ezzel teljesen egyező utánnymat jelent meg Erfurtban ugyanazon évben.

Mint hogy a Wittenbergi Agendának két első és csak ideiglenes kiadásából a házasságra és a keresztelésre vonatkozó rész hiányzik, amely azután a lipcsei végérvényesen bővített kiadás tizenkét fejezetébe belekerült, s mivel éppen ez a két fejezet (Vom Taufen und vom Trauen) a Honterus-féle Agendába átvett öt fejezet között megvan, nagyon valószínű, hogy Honterus az 1540-iki bővített kiadást tartotta szem előtt, nem pedig az 1539-iki hiányosat, amikor is a házasságról és keresztelésről szóló részt ezeknek külön kiadása valamelyike után kellett volna nyomatnia.

Ezen feltevésemet megerősíti Honterusnak az ő Reformációjában a Vom Sacrament der Tauffe c. fejezete elé tett következő utalása: Mit diesem sacrament halten wir vns nach der Wittembergischen kirchenordnung és azután az Von Ehelichen sachen c. fejezetet bezáró utalás: Darnach sollen sie vor der gemein in der kirchen zusamen geben werden, nach der form in der deutschen Agenden begriffen.

Honterus a Wittenbergi Agendának tehát csak azon kiadására utalhatott, amelyben a keresztelésről és házasságról szóló fejezet megvan, és ez csak az 1540-iki lehet. Köhlernek tehát az a következőzése, hogy Honterus az 1539-iki kiadást használta, téves.

Egyébíránt a Honterus Agendájába átvett öt fejezetnek a Wittenbergi Agenda 1539. és 40-iki kiadásával való összehasonlításából kitűnik, hogy Honterusnak ez utóbbit kellett használnia. Egyes, a két jelzett kiadás közti, egészen kis szövegtérésekre nézve, Honterus ugyanis az 1540-ikot követi:

Az 1539-iki Witt. Agenda.	Az 1540-iki Witt. Agenda.	Honterus Agendája.
Wie man frande Leute berichten vnd trösten sol.	Wie man die frande Leut berichten vnd Trösten sol.	Wie man die frande leut berichten vnd trösten sol.
In Actis cap. 15.	Actorum cap. 15.	Actorum Ca. 15.
Vnd hat ire herzen gereiniget . . . .	Er hat ire herzen ge- reiniget . . . .	Er hat ire herzen ge- reiniget . . . .
Brentigam vnd Braut zu segenen.	Brentigam vnd Braut zu trawen vnd Se- genen.	Brentigam vnd Braut zu trawen vnd segnen.

Végül ha a Honterus-féle Agendának a kereszteleőről szóló fejezetét összehasonlítjuk egyfelől az 1540-iki Wittenbergi Agendáéval, másfelől a jelzett fejezet külön kiadásaiával, kitűnik, hogy a Honterus-féle lenyomat itt is közelebb áll az 1540-iki kiadáshoz, mint a kereszteleőről szóló rész összes többi kiadásaihoz: <sup>1)</sup>

A Keresztelőkönyvecske 1540-ig megjelent 10 külön kiadása.	1540-iki Witt. Agenda.	Honterus Agendája.
hiányzik.	Wie sol der Priester fragen. Wie sol das Kind heissen? Antworten die Paten, N. oder N.	Wie sol der priester fragen. Wie sol das Kind heissen? Antworten die Paten, N. oder N.
Der teuffer spreche.	Darnach spreche er.	Darnach spreche er.
Zu der Zeit brachten sie kindlin zu Jhesu, das er sie solt an- rüren.	V N D sie brachten Kindlin zu Jhesu, das er sie anrürere.	V n d sie brachten kind- lin zu Jesu das er sie anrürere.
Aber die iünger be- draweten die, so sie brachten.	Die Jünger aber furen die an, die sie trugen.	Die iünger aber furen die an, die sie trugen.
Da das Jhesus sahe, verdros ihn vnd sprach zu ihn.	Da es aber Jhesus sah, ward er vnwillig vnd sprach zu iuen.	Da es aber Jhesus sahe, ward er vnwillig, vnd sprach zu inen.

Eszerint még csak Köhlernek azt a téves állítását kell helyre igazítanom, mintha Honterus Agendájának a kereszteleőről szóló része Luther keresztelőkönyvecskéjének leginkább 1526-iki kiadásával egyeznék.

Már most csak az a kérdés, hogy Honterus az 1540-iki lipcsei és erfurti kiadás közül melyiket használta. A Honterus-féle lenyomatnak a lipcsei kiadással való egyes helyesírási feltűnő egyezései, amelyek annyival szembeötlőbbek, minthogy ezen kornak szabálytalan és önkényes helyesírása, a lenyomatok készítésénél is érvényesült, bizonyítják, hogy Honterus a lipcsei kiadást követte. Ezen helyesírási egyezéseknek a magyarázatát, jöllehet a nyomdász

<sup>1)</sup> A kereszteleőről szóló résznek 1526—1540-ig megjelent 10 külön kiadásának, egymással való összehasonlítása megtalálható: D. Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe, Weimar, 14. k., 40. és köv. l.



ebben az időben az eredetihez a lenyomat készítésénél helyesírási tekintetben nem ragaszkodott szorosán, abban találok, hogy az épen olvasott és nyomandó szó helyesírási alakja — ha mindjárt öntudatlanul is — befolyásolta a nyomdászt. Csak így magyarázható az a jelenség, hogy a diejer mutató névmásnak a lipcei kiadásban előforduló változó alakjai (15 eset közül 12szer diejer, háromszor dijer) az egyes megfelelő esetekben teljesen egyeznek a Honterusnál előforduló alakokkal. Ilyen jelenség még több van.

11. §. A kis káté. *Der kleine Catechismus Für die Pfarher und Hausväter. Mart. Luther. Gedruft zu Cron in Sybembürgen. M. D. XLVIII.* nem nevezhető „a Luther-féle káté átdolgozásának“,<sup>1)</sup> hanem csak utánnymotának, amely, mint a Honterus-féle Agenda, egyes szakaszok kihagyásával, az eredetinek teljesen megfelel. Hogy a Honterus-féle utánnymot melyik kiadás után készült, azt a weimari Luther-kiadásban levő variánsok legpontosabb összehasonlításából sem tudtam megállapítani.

12. §. *Reformatio Barcensis és Reformatio ecclesiarum Saxonicarum. A Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae. Impressum in inelyta Transylvaniae Corona. M. D. XLIII. c. munkára nézve l. Netoliczka i. h. VIII—XI. l. és a Reformatio ecclesiarum Saxonicarum in Transylvania. Coronae M. D. XLII. c. nézve u. o. XIX—XX. l.*

13. §. *Trapoldianus.* Honterus nyelvének az erdélyi hivatali nyelvvél való összehasonlítására igen könnyű eszköz a Barcasági Reformációnak német fordítása, amelyet Trapoldianus Lukács, nagyzebeni tanácsirnok, készített 1543-ban következő címmel: *Reformatio der Kyrchen der statt Cronnen vnd des ganczen Bwrczelandts.*<sup>2)</sup> A Barcasági Reformáció és a Reformációkönyvecske számos helyen teljesen megegyezvén egymással, e két fordítást az eredeti latin szövegek megfelelő helyeivel könnyű szerrel össze lehet hasonlítani.

<sup>1)</sup> L. Schullerus i. h. 218. l.

<sup>2)</sup> Az eredeti kézirat az Archiv der sächsischen Nation und der Stadt Hermannstadt, coll. posterior Nr. 1300 alatt található. Kiadta Herberth Henrik: *Die Reformation in Hermannstadt und dem Hermannstädter Capitel. Festschrift zur 400 jährigen Gedächtnisfeier der Geburt D. M. Luthers. Hermannstadt 1883 c. munkája 51—61. l. olvasható. A lenyomat nem pontos.*

### III. Honterus iratai nyelvészeti szempontból.

#### A) A Chorographia Transylvaniae.

14. §. Itt szükségesnek tartom annak a megállapítását, hogy a Chorographián előforduló hely-, folyó- és vidéknevek írása mennyiben egyezik meg az okiratoknak akkor Erdélyben, főként Brassóban, szokásos írásmódjával, és hogy fordulnak-e esetleg elő tipikus eltérések. Az 1532-ben megjelent Chorographiával való összehasonlításra igen alkalmas a brassai okiratok három első kötete, amelyek a 16. század első feléből való brassai okiratnyelvnek legbecesebb forrásai.

15. §. Egészben véve Honterusnál jobban meglátszik a német irodalmi nyelv szerinti írásmódra való törekvés, mint a brassai kancelláriai nyelvben, ahol a Honterusnál irodalmi nyelv szerint írt helységnevek nagyobbbrészt tájszólási kiejtés szerint vagy magyarosan írva fordulnak elő. Ezt bizonyítják a következő példák:

Ho. blumendorf	=	Qu. Blemmendorff
— peterstorf	=	— Bytterstorf
— neustat	=	— Kerestjenfalwa
		— Nayerstad
— weingarten	=	— vengerz firtg
— fogariſch	=	— fugreſch
— Hermiſtat	=	— Hermeſtat
— Repps	=	— Kŵhalom
		— Reppes
— MEDWISCH	=	— Megyes
		— Wjdwesſch
— Kopijſch	=	— Kopusch
		— Kopenß
— Blechiſchfeld	=	— Bleichlond
— Blechiſch dörfer	=	— bleichdörffer
— Werijſch fluß	=	— Moros
— jchyrſengin	=	— Sarkan
		— jchyrſengen

Honterus írásmódja: *apiſtorf*, *bogiſtorf*, *reichſtorf*, *ŷbiſtorf*, *ŷoniſtorf*, *humliŷ*, *Repyš*, *talmiŷ*, *Medwiŷ*, *Šermiſtat* határozott befolyását mutatják a középnémetnek, amely a hangsúlytalan *e* helyett igen gyakran *i*-t használt.<sup>1)</sup> Általános azonban a brassai forrásokban a hangsúlytalan *e* írása a megfelelő helynevekben: *Apēšdōrffer*, *Bogēšdorff*, *Riŷēšdorff* stb.

16. §. Az olyan összetett helyneveket, amelyeknek *-burg*, *-berg* és *-bach* végződését a szójárás *-brich* és *-bich*-re módosította, Honterus nagyjában úgy írja, mint a brassai hivatali nyelv. A *-brich* (*-birch*) végződés, amely a forrásokban csak ritkán fordul elő, Honterusnál csak az egyetlen *sybrik* névben (feln. *Seiburg*) olvasható (az okiratokban: *Šyberich*). A *-burg*, *-berg* mellett a forrásokban előforduló és osztrák befolyásra vezetendő *-purg*, *-perg* Honterusnál is, de ritkábban, és csak egyes *-berg* végű nevekben található:<sup>2)</sup>

Ho. <i>rotperg</i>	=	Qu. <i>rottenberg</i>
— <i>ŷchōnperg</i>	=	— <i>Šchyn bergf</i>
— <i>hōnēperg</i>	=	— <i>hōnchpergf</i>
		<i>burgperg</i>

Látjuk tehát, hogy Honterusnál a helynevek írásában, habár törekszik felnémet irodalmi nyelven írni, mégis itt-ott nyelvjárási (*ŷybrif*) és osztrák (*ŷchōnperg*) hatás érvényesül.

Nyelvjárási hatás az *n*-nek ajakmássalhangzó előtt *m*-mé való következetes átváltoztatása is,<sup>3)</sup> melynek a forrásokban ugyanazon, habár nem is oly következetes, változás felel meg:

Ho. <i>Alttemberg</i>	=	Qu. <i>altenberg</i>
— <i>ŷchelleberg</i>	=	— <i>Šchellembef</i>
— <i>ŷjemberg</i>	=	— <i>Weißemberg.</i>

Ho. *ŷtolczemberg*, *ŷhorremberg*, *ŷjemberg*, *meremberg.*

17. §. Egészen tájszólási alakja van Honterusnál *e* magyar helynévnek:

Udvarhely:

Ho. *Oderhel*, holott az okiratnyelv — egy kivétellel: *Odarhel* — a magyar alakra törekszik: *Udwarheyl*. Ebből azt látjuk, hogy Honterus ezen eredeti magyar helynévnél, mivel *szász* nyelvjárási

<sup>1)</sup> L. Paul Hermann: *Mittelhochdeutsche Grammatik*. Halle 1904, 51. l. és Socin A.: *Schriftsprache und Dialekte im Deutschen nach Zeugnissen alter und neuer Zeit*. Heilbronn 1888, 151. l.

<sup>2)</sup> v. ö. Honterusnál: *faltprunu*, a forrásokban azonban: *falt brunen*.

<sup>3)</sup> l. Schullerusnak id. h. 236. l.

alakja is van, a forrásokkal ellentétben, szívesebben használja az utóbbit. Nyelvjárási színezetet mutat meremburg is (erd. sz. Marëmbrieh, magy. Hétúr; a forrásokban semmi adat.), valamint Mergen- burg (magy. Földvár) v. ö. moselfr. Märjën- = Marien- és erd. sz. Märjeln = Marienthal = Ho. Mergenthal.<sup>1)</sup> V. ö. tovább e moselfr. családnevet Mergen, Margen (ejtsd: Merjën, Marjën)<sup>2)</sup> és rajnafr. Mergentheim, Marienheim és erd. sz. Merjën- = Mergen-<sup>3)</sup> A forrásokban egy helyen szintén: Mergenburgh.

Honterusnál merdestorf megfelel a nyelvjárási mirtstorf = Martinsdorf alaknak. (Erre a forrásokban nincs adat.)

A közönséges német *m* helyett Honterusnál a Rottturn szóban *n*-t találunk.<sup>4)</sup>

Tájszólási alakja van e névnek is: jchynen (erd. sz. Schinen, források: Schynen).

18. §. Tájszólási eredete van a *t*-nek =Dorf-fal összetett helyneveknek =dorf-ra változott alakjában: <sup>5)</sup> apistorf (erd. sz. Apëstorf), bogistorf (erd. sz. Bôgeschtorf), bonnestorf (erd. sz. Bonnestorf), dunestorf (erd. sz. Dunëstorf), humerstorf (erd. sz. Hammërschtorf) stb.

A gen. -s ragja után a -dorf utótag *d*-je a nyelvjárásban *t*-vé változik p. Apëstorf, de Pëschëndorf. Honterusnál ezen nyelvjárási törvény elég következetesen érvényesül, a forrásokban azonban csak egyetlen egy példára akadunk: Prustorf. Sőt Honterus ezt a *t*-t a többi nevek mintájára még egy olyan helységnévben is írja, amelynek nyelvjárási alakjában nincs -s birtokos esetrag: Ho. baierstorf (erd. sz. Baidref.)

19. §. Az *e* synkopéje Honterusnál a következő esetekben fordul elő:

Ho. Byrthalsbn	=	Qu. Byrthalsbenn
— einshdl	=	— Eijshdel
— halmegu	=	— Halmegen
— holuilegn	=	— Halwelegen
— Tartln	=	— Tartlen
— walthaidu	=	— Waldheiden
— zefmantl	=	— Zefmantel

<sup>1)</sup> l. Kisch: Vergleichendes Wörterbuch der Nösner (siebenbürgischen) und moselfränkisch-luxemburgischen Mundart. Hermannstadt 1905. 154. l.

<sup>2)</sup> Kisch idézett helyén.

<sup>3)</sup> Schullerus id. m. 225. l.

<sup>4)</sup> l. Schullerus id. m. 226. l.

<sup>5)</sup> l. Wolff J. »Die deutschen Ortsnamen in Siebenbürgen, Hermannstadt 1881« c. m. 13. l.

Ezen bajor-osztrák hatást mutató hangkihagyás, amint látjuk, a forrásokból idézett példák egyikében sem észlelhető.

20. §. Nem német — magyar vagy más — helynevek, amennyiben nyelvjárási alakjuk nincs, részben hamisítatlan magyar alakban, részben szász nyelvjárási módosítással vagy teljesen ellatinosítva jelennek meg. E helynevek írása a forrásokban nagyjában ugyanaz.

21. §. Azok a városok, amelyeknek különböző tőből származó latin és német nevük van, a Chorographián mind a két nyelven vannak jelölve:

Cibinium	=	Šermistat
Bistricia	=	Blößen
Alba Julia	=	Weißenburg
Sabesus	=	Willembach

Érdekes jelenség azonban, hogy Brassónak, melynek latin neve a Chorographián Corona, ilyen jelölési módja a forrásokban csak egyetlen egy helyen fordul elő, míg az összes többi helyeken a Brassov-tőből származott alakok szerepelnek.

22. §. A Honterusnál említett és Erdélyen kívül fekvő hely neve: Langenau a forrásokban német alakban csak egyetlen egyszer található: Langerau, összes többi alakjai latinok.

23. §. Helyesírási mássalhangzókettőzés- és torlódás, mely az okiratnyelvben nagyon sűrűn fordult elő, a Chorographián nagyon ritka. Az *f* kettőzése csak a Zefendorff névben látható.

A *z* (*tz*) a Chorographián legtöbbször *cz*-vel, a latin nevekben pedig *c*-vel van helyettesítve. A szó kezdetén és egy esetben a szó végén is az egyszerűbb *z*-alakot találjuk: bac<sup>z</sup>, castenholc<sup>z</sup>, durbestric<sup>z</sup>, oberwinc<sup>z</sup>, falc<sup>z</sup>; falczburg, mynczdorf, holczmengu, helczdorf stb.

Geidyn, zacat, zefmantl, ziden, ztein, zum iot, zum creuz.

Feltűnő a német helynevekben a *z* következetes írása szemben a forrásokkal, amelyek a szókezdő *z*-t egyrészt a magyar helynevek szókezdő *z* és *sz* (p. Zernyesth, Zasz Regen), másrészt a szász és román szókezdő *s* (p. zeg mylen, Ztroya) vagy a magyar kölcsönszavak szókezdő *sz* (erd. sz. *z*; p. székely = erd. sz. a forrásokban: Zekel, Czekel) hangjának jelölésére használják.

24. §. A Corographián a régi középfelnémet hosszú hangzók: *i*, *ü* részint mint *ei*, *au*, *eu* diphthongusok, részint eredeti alakjukban fordulnak elő:

Ho. einjydl	=	Qu. Eijidel
— grojchürn	=	— Magnumhorreum
— nithusen	=	— Nythuffen
— nyreu		
— reichistorf	=	— Rychešdorff
— Schueiffen	=	— Schuyffer
— sybrif	=	— Syberich
— teufelšdorff		
— walthaidn	=	— Waldheiden
— weidenbach	=	— Wydenbach, Weidenbach
— weingarten	=	— Wingart
— weisfyrch	=	— Wyšfyrch
— ybistorf	=	— Ybešdorff, Cybeštorff
— Njemburg		
— ziden		

A hosszú hangzóknak diphthongussá való változtatásában a Chorographia általában a forrásokkal egyformán jár el. A hosszú magánhangzók gyakori feltűnő megmaradása régi középfelnémet íráshagyományra vezethető vissza, amelynek a hivatalos okmányokban előforduló német hely- és személynevekben megnyilvánuló hatására Schullerus<sup>1)</sup> mutatott rá.

Az oklevélnyelv ezen régi s tulajdonképen egyéni íráshagyományhoz, a régi hosszú *i* és *u* hangzóknak egy egész sor helynévben látható, eredeti alakja megőrzéséhez, elég szorosan ragaszkodott. Honterus is ezen konzervatív írásmód hatása alatt áll, de egyes olyan helynevekben, amelyekben a brassai okiratnyelv *i*-t ír, ő mégis újfelnémet *ei*-t használ. Az *ai*-diphthongus (írva: *ay*) a forrásokban és a Chorographián egyformán fordul elő ezen szavakban: *ayrbegen*, *mayrpođ*.

25. §. Az eddigi összehasonlításból kitűnik, hogy a Chorographián előforduló helynevek írása lényeges pontokban különbözik az akkori időben Brassóban, Honterus szülővárosában, használatos kancelláriai nyelv írásmódjától. Hogy Honterus itt valamely más határozott íráshagyományt követ, azt láthatjuk abból a szabályszerűségből, amely a Chorographián bizonyos tipikus írásjelenésekben nyilvánul meg, amelyeknek az okiratokban csaknem épen olyan következetességgel eltérő írásmód felel meg. Hogy mire vezetendő vissza a Honterus-féle írásmód, amelyen, amint láttuk, felnémet (osztrák) és középnémet hatás mellett, az okiratokétól

<sup>1)</sup> l. Schullerus id. m. 234—235. l.

eltérő helyeken, nyelvjárási befolyás is látszik, teljes határozottsággal csak akkor lesz megállapítható, ha egyszer valaki a német nyelv írásbeli használatának történetét Erdélyben az 16-ik század közepéig beható kutatás tárgyává teszi.

Nekünk mindenek előtt azt a tényt kell figyelembe vennünk, hogy Honterus ismert egy olyan, valószínűleg honi, írásmódot, amely a brassai hivatali nyelv szokásos írásmódjától különbözött, amelyet tehát más helyről kellett átvennie. Feltehető, hogy ez az írásmód nem más, mint az, amelyet Honterus a brassai latin nyelvű iskolában elsajátított.<sup>1)</sup>

26. §. A Chorographián lévő német versek. Hogy azonban másfelől Honterus ez időben az akkor kijegecedő német írásmódot már ismerte, bizonyítja a térkép alsó bal oldalán levő nyolcsoros következő versecske:

Vom Rein vnd Sachsen ich gemein  
Bin aufgewachsen in großem Schein.  
Hab weiter freundschaft gunst vnd eer,  
Bei frembden willen suchten meer,  
Eszo hatt vmbfert all meinen rath  
Der manche Reich genidert hatt,  
Vnd meer wirdt nidern mit der Zeit.  
Noch hoff ich auf seine gerechtigkeit.

Ebben a néhány sorban meglehetősen tiszta hangtani és ragozási alakokat találunk. E kis vers nyelve, amennyiben az e néhány sorból megállapítható, sok tekintetben közel áll Luther nyelvéhez, amilyennek azt 1530-ig megjelent műveiben találjuk; de fordulnak elő benne a Miksa császár idejebeli hivatali nyelv sajátágaiból is, amelyekből ugyan Luther is vett át egyet-mást.

Különösen helyesírási szempontból juttathatunk Honterus ezen néhány sorának helyet a Luther-féle nyelv fejlődésének egyik szakában. Luthernél csak 1523-ig fordul elő eere, azontúl ehre; Honterusnál azonban még 1532-ben eer.<sup>2)</sup> Az  $\beta$  a szó elején Luthernél már 1523-ban ritka p.  $\beta$ o (1522); a Honterus-féle vers ötödik sorában  $\text{Eszo} = \beta$ o.

A középfelnémet szóvégi hangtörvény a Luther-féle bibliában 1528-ig van érvényben: Ó-test. (1523—1528.) gerechtifeyt; bibl.

<sup>1)</sup> I. Schullerus id. m. 232. l. 14. §.

<sup>2)</sup> I. Dr. Karl Franke: Grundzüge der Schriftsprache Luthers. Versuch einer historischen Grammatik der Schriftsprache Luthers. (Neues Lausitzisches Magazin. 64. köt. Görlitz 1888.) 88. l. A Luther nyelvről szóló többi adalékok is nagyobbreszt Frankeból vannak merítve.

(1545.) gerechtfleit; Ho. grechtfleit. Uj-test. (1524. és 26.) freuntlich; bibl. (1545) freuntlich; Ho. freuntlich.

Ezen helyesírási jelenségeken kívül a Chorographia versének nideru és genidert szavai is Luther irodalmi működésének korábbi időszakára mutatnak. Uj-test. (1522) wer sich selb ernuhdert, de ugyanez a szó ugyanazon helyen 1534-ben: erniddriget.

A középfelnémet diphthongus: *uo* = *ujfelu.*: *ú* jelölése *ue*-vel, (amelyben az *e* csak hosszúsági, tehát nem Umlaut-féle vagy diphthongusjel) amely néha Luthernél is előfordul és nála a császári hivatali írásmódból való átvétel, a Chorographián is előfordul a *juedjen* szóban.

Míg a felsorolt helyesírási példák a Luther-féle nyelv fejlődése korábbi időszakából valók, addig az *i*-nek az *ei* diphthongusban való előfordulása az 1530 utáni időszakra vall. Luther ugyanis ebben az időben *ey*-t, azután, kivéve a szó végét, csaknem mindig *ei*-t ír. Ez utóbbi szabályszerűség Honterus versében is megnyilvánul:

Rein, gemein, schein, weiter, meinen, Reich, zeit, seine grechtfleit; de Bey.

Az ekkor szokásos mássalhangzóketőzésnek, amelytől Luther még az 1545-iki bibliában sem tudott teljesen szabadulni, a Honterus-féle kis versben feltűnően kevés nyomát találjuk.

Az *ff*, amely Luthernél a szó elején és végén szabály, a Honterus-féle versben nem található: *aufgewachsen, freuntshaft, auf*. Ez a mássalhangzóketőzéstől ment írásmód bizonyára a Miksa császár idejebeli hivatali nyelvre vezethető vissza, amely befolyását épen a helyesírás terén éreztette és tekintetünket azokra az évekre irányozza, amelyeket Honterus a bécsi egyetemen töltött és bennünk azt a vélekedést kelti, hogy már innen, Bécsből, hozta magával az új írásmód ismeretét.<sup>1)</sup>

Röviden összefoglalva, a Honterus térképén levő vers német-sége, főként hangtani és helyesírási szempontból, amely tekintetben ugyanis Luther és a hivatali nyelv legközelebb állott egymáshoz, megegyezik a Luther és a császári hivatali nyelv írásmódjával.

Ezen versen erdélyi befolyás egyáltalában nem észlelhető.

<sup>1)</sup> I. Kluge: Von Luther bis Lessing, Sprachgeschichtliche Aufsätze, Strassburg 1904. 30. és köv. l.



## B) A Reformációkönyvecske.

27. §. A Reformációkönyvecske, mivel ez Honterusnak egyedüli terjedelmesebb német munkája, fogja értekezésem tulajdonképeni tárgyát képezni. Minthogy kimutattam, hogy Honterus a Wittenbergből eredő egyházi utasításokat<sup>1)</sup> használta, ebből természetesen következik, hogy értekezésem kiinduló pontja a wittenbergi reformáció nyelve lesz. A Luther-féle nyelvvel való összehasonlítás fogja ennek a gerincét tenni. Ezenkívül, mivel Honterus Bécsben és Baselben is tartózkodott, feladatomnak fogom tekinteni esetleges bécsi vagy baseli befolyás után kutatni, miként ezt a bécsi hivatali nyelvre nézve a Chorographiánál tettem. Végre egy esetleges erdélyi, nyelvjárási vagy hivatali nyelvi vagy az iskolában elsajátított hagyományi, befolyásra is figyelmet fogok fordítani.

### a) Helyesírás.

28. §. A Reformációkönyvecske helyesírását, összehasonlítva a Lutherével, ennek a befolyását abban csaknem mindenütt megtaláljuk; azok a fontos reformok, amelyeket Luther a német helyesírásban létesített, lényegileg a Honterusénak is jellemző vonásai.

Valamint Luthernél (mint egyébként is az akkori irodalomban) még egyáltalában nem találunk olyan szigoruan megállapított helyesírási szabályokat, mint ma, úgy Honterusnál is elég gyakori az ingadozás egy és ugyanazon szó írásában :

benne, beide; mylticheit, milticheit; myßbrauchen, mißbreuch stb.  
 denn (névelő), den (névelő); inn (t. eset), in (t. eset) stb.  
 geboten, gebotten; etliche, etlichen; Paten, Patten stb.  
 speiß, speis; bewerniß, beßwerniß stb.  
 Rath, radt; wirdt, wird stb.

Egészben véve azonban, összehasonlítva az oklevelek és Trapolianus helyesírásával, a Honterusét feltűnően tisztának találjuk.

29. §. Egybevetve a Luther-féle helyesírás időszakaival a Reformációkönyvecske helyesírását, az az időszak, amelynek jellemző vonásait ez magán viseli, egész pontosan megállapítható.

1523-ban kezdődik a helyesírási reform Luther irataiban és tart körülbelül 1542-ig. Megállapíthatjuk, hogy azok az ujitások amelyeket Luther a helyesírásba 1530-ig behozott, Honterusnál is érvényesülnek; az 1530 utáni ujitásokat azonban a Reformációkönyvecskében nem találjuk.

<sup>1)</sup> egyházi utasítás = Kirchenordnung.

30. §. Luther 1530-ig a következő ujításokat létesítette:

1. Eltűnik az *ee* *e* szóból:

Lu. (1517) *gebeet*, Lu. (1520) és Ho. *gebet*;

2. 1523-ban megjelenik az egyszerű *n* és *l* az eddigi *nn* és *ll* helyett:

Lu. (1522) *vonn*, Lu. (1534) és Ho. *von*;

3. 1524-ben *z*-t használ az eddigi *cz* és szókezdő *tz* helyett:

Lu. (1522) *czehen*; Lu. (1523) *czu*, Ho. *zu*, *zeit*. v. ö. Qu. III. *czu*; Trap. *czeit*.

4. 1529-ben *t*-t használ mássalhangzók után az eddigi *tt* helyett (p. antwortten). A Reformációkönyvecskében *tt* mássalhangzók után nem fordul elő.

5. 1526-tól kezdve az *i* a túlnyomó a szókezdő és szóközépi *ei*-ban az eddigi *y*-nal szemben:

Ho. *feirtagen*, *feirtagen*; *gebenedeyen*, *gebenedeite*, *gebenedeiung* stb.

Lu. (1523—28) *zeit*, Lu. (1534) és Ho. *zeit* stb.

6. 1529-től kezdve kiesik a *h* a *nehmen* szóból:

Lu. (1520) *nehmen*, Lu. (1534) és Ho. *nemen*, *furnemen* stb.

Ezen fontos helyesírási ujításokat Honterus mind átvette; kivétel a szóvégi *ß*, amely helyett Luther 1525-től *f*-t használ:

Lu. (1523) és Ho. *weyß* (*weiß*);

Lu. (1520) *dißer*, Ho. *diß* *de*

Lu. (1534) és Ho. *diejen* (*dijen*).

Ho. *biß*, *bißher*.

31. §. Az 1530-ik évben és ezentúl Luther a következő ujításokat tette:

1. 1530-ban csaknem teljesen eltűnik a szó elejéről és belsejéből az *y*; egyes szavak elején *j*-t használ *i* (*y*) helyett; a szókezdő *j*-t nem *i*-vel hanem *j*-vel jelöli. Honterus ellenben a szókezdő *j*-t, *i*-t is *i*-vel jelöli:

Lu. (1520) *yhr*, (1534) *jr*, Ho. *iren*;

Lu. (1520) *yhn*, (1534) *jnen*, Ho. *ihn*.

V. ö. Trap. *yr*, *yn*; Qu. *ihn*, *yn*; *yr*, *ihr*.

Lu. (1523) *iar*, (1545) *jar*, Ho. *iar* stb.

2. 1531-ben *ie*-t találunk eddigi *i*- helyett a *fiegein* szóban. Honterusnál egyszerű *i* van:

Lu. (1526) *verfigelt*, (1545) *verfigelt*, Ho. *verfigelt*.

3. 1532—1542-ig mind gyakoribb a főneveknek nagy kezdőbetűvel való írása. Honterus, bár nála egyes szavak, olykor nagy kezdőbetűvel vannak írva, Luthernek ezen lassanként szabállyá váló írásmódját nem követte.

4. 1539-ben az oder és wider szavakat egy *d*-vel írja. Honterus szintén így írja, de csak abból az eljárásából kifolyólag, hogy a mássalhangzótorlódást általában kerüli.

Mivel e jelzett helyesírási újítások Honterusnál nem találhatók, ebből az következik, hogy ő azt a helyesírást követi, amelyen Luther 1530-ig írt.

32. §. Minthogy Luther a hosszú *e*-t néha *e* hangzó kettőzéssel jelzi, ami a császári kancelláriai nyelv hatása, nem lehet megállapítani, hogy Honterusnál ugyan ezen írásmód a meer és mer szavakban Luther vagy a hivatali nyelv befolyására vezetendő-e vissza.

33. §. A brassai hivatali helyesírásra emlékeztet a szóvégi *t* (*th*, *tt*) túlnyomó használata a *Rut* és *Stat* szavakban a Luther-féle *dt*-vel szemben.

De csak a lehetőségére akarok rámutatni valamelyes erdélyi befolyásnak, mert ha csak felületes pillantást vetünk is az oklevelek és Trapoldianus írásmódjára, azonnal feltűnik az a nagy különbség, amely ezen önkényes és esetlen írásmód és Honterusnak a Luther hatása alatt már bizonyos határozott szabályokat követő helyesírása között van.

34. §. Párhuzam az 1540-ben megjelent Wittenbergi Agenda és a Honterus-féle utánnymomat helyesírása közt. Értekezésem II. fejezetében kézzel foghatólag bebizonyított helyesírási egyezések alapján kimutattam, hogy a Wittenbergi Agendának Honterus-féle utánnymomata a 1540-iki lipcsei kiadás alapján készült.

Az a kérdés most már, hogy, eltekintve a már említett egyezésektől, hogyan viszonylik a Honterus-féle utánnymomat helyesírása az eredetiéhez.

A Wittenbergi Agenda lipcsei kiadása meglehetősen hű képét mutatja az 1540-beli Luther-féle helyesírásnak. A Honterus-féle utánnymomat eltérései helyenként világosan mutatják azt a törekvést, amelynek célja az volt, hogy a Reformációkönyvecske helyesírását ebben is érvényesítse. Mindenekelőtt feltűnik a személynév-mások *ih̄r*, *ih̄m* stb. eltérő írásmódja, amelyekben Honterus, mint a

Reformációkönyvecskében, *i*-t ír, holott a lipcei kiadásban Luthernek 1530-óta szokásos írásmódja szerint az *i* helyett *j*-t találunk: lipcs. kiad. jhu, jr, jm; utánnom. megf. h. in, ir, im.

Azt a szabályt, amely szerint a főneveket, főként ha a mondat-hangsúly rajtuk van, Luther 1539-ben nagy kezdőbetűvel írja, a lipcei kiadásban is érvényesülni látjuk; ellenben Honterus a régi, a Reformációkönyvecskében is megőrzött, állásponthoz ragaszkodik. Főnevek, mint Gott, Christuſ, Freunde (mint megszólítás), Adam, Altmächtiger, Tauffe stb. a lipcei utánnomattal egyezőleg a Honterus-féle szertartáskönyvben is nagy kezdőbetűvel vannak írva. A lipcei kiadástól eltérőleg, a Reformációkönyvecske írásmódjának megfelelőleg vannak írva a következő szavak: lipcs. kiad. Gottes Son, GERN, Kindlein, Vater, Gnade stb. Ho. Ref. és Ho. utánnom. Gottes son, herrn, kindlein, vater, gnade stb.

A Honterus-féle Agenda helyesírásából az eredetihez való viszonya alapján megállapíthatjuk, hogy azt meglehetősen híven követi.

Eltérés aránylag kevés van. Ránk nézve az a körülmény fontos, hogy a legkövetkezetesebben követett helyesírási eltérések (*i* a késő Luther-féle *j* helyett a névmási alakokban és a főneveknek nagyobb-részen kis kezdőbetűvel való írása) egyszersmind a Reformációkönyvecske helyesírásának is legjellemzőbb vonásai. Ezen tény alapján most már egész bizonyosan állíthatom, hogy Honterusnak hagyomány alapján kifejlett határozott helyesírási elvei voltak, amelyeket még az utánnomatokban érvényesített.

35. §. Weiss Mártonhoz intézett levelének helyesírása. Honterus kéziratának helyesírásáról nyomtatott műveiéhez viszonyítva körülbelül ugyanazt mondhatjuk, amit a Lutheréről, amennyiben ez a Reformációkönyvecskével ugyanazon évben megjelent, Weiss Mártonhoz intézett leveléből, egyetlen ránk maradt kéziratából, megállapítható.

Luther a kéziratokban, nevezetesen a kevésbbé gondosan írt levelekben, kevesebb figyelmet fordított a szigorúan szabályszerű helyesírásra, különösen újításaira.

Ennek következtében kézírataiban sok tekintetben régiebb helyesírást találunk, míg, amint ezt Franke kimutatta, a nyomtatás alá került kéziratok gondos kijavításában a korrektorokkal együtt Luther maga is lelkiismeretesen résztvett.

Így Honterus levele is sok tekintetben régebbi helyesírásnak

az emléke, mint a Reformációkönyvecske. Feltűnő ugyanis a t gyakori kettőzése, ami Luthernek 1528 körüli munkáiban (különösen mássalhangzók után) valamint a Reformációkönyvecskében is ritkán fordul elő:

Ho. levele veranttwurttēn; Ho. Ref. vaterland, Ho. lev. vatterland; Ho. Ref. weiter, Ho. lev. weitter és weiter stb.

Ott, ahol a Reformációkönyvecskében ingadozást látunk a régi és az újabb írásmód között (még pedig nagyobb közeledéssel az újabb írásmódhoz), a levél a régebbi, a mássalhangzót halmozó írásmódot követi: Ho. Ref. geboten és gebotten, Ho. lev. erbotten;

Ho. Ref. etlicheŋ és etliche, Ho. lev. etliche.

Továbbá *dt*-t találunk a levélben az *ujfeln. d* vagy *t* helyett:

Ho. Ref. befant és befant, Ho. lev. befant;

Ho. Ref. wird és wirdt, Ho. lev. wirdt;

Ho. Ref. Rath és radt, Ho. lev. Rath, radten.

Olyan szavak, amelyekben régebbi írásmód szerint *i*-t, az újabb szerint *ie*-t találunk, a Reformációkönyvecskében nagyrésztben ingadozást mutatnak, a levélben azonban a régebbi írásmód szerint vannak írva:

Ho. Ref. diejem és dijen, Ho. lev. dijen;

Ho. Ref. fried és frid, Ho. lev. frid, fridjamen;

Ho. Ref. viel és vil, Ho. lev. vil, villen.

Míg tehát egyfelől épen ez az összehasonlítás megerősíti azon állítást, hogy Honterus az ő német nyomtatott műveiben az újabb, szabályos helyesírásra törekedett: másfelől az is kitűnik, hogy kézírataiban, bár ezekben nem is találunk olyan nagy következetlenséget az írásban, mint Luthernek első időszakbeli kézírataiban, épen úgy mint Luther, ha nem a nyilvánosság számára voltak szánva, bizonyos előszeretettel ragaszkodik a régebbi, megszokottabb írásmódhoz.

Ehhez még azt is hozzávehetjük, hogy a Reformációkönyvecske Honterusnak saját nyomdájában készülvén, ennek a legnagyobb valószínűség szerint a korrektora is ő maga volt.<sup>1)</sup>

<sup>1)</sup> v. ö. Franke id. h. 1.—9. l.

b) Hangtan.

36. §. Umlaut. Az *a* umlaut-ja Luthernél és Honterusnál egyező. Erre vonatkozólag csak a következőket jegyzem meg: Luthernél csak kezdetben található *ê* kfn. *â* helyett *offenberlich* szóban: (1520) *offenberlich*; de (1534) *offenbarlich*e; Ho. mindig *offenberlich*. Egyes erősragozású főnevek többes számában Luther ingadozik az umlautolt és nem umlautolt alakok használatában. Erre példát Honterusnál csak kettőt találunk, Lu. (1545) *ampte*; Ho. *Ampten*, de Lu. (1525) *empte*; Lu. és Ho. *man*, de Lu. (1534) és Ho. *menner*.

37. §. Az *au*-nak *eu*-ra való umlautja, ami Luthernél 1522-ig olykor, 1523—(1526)-tól kezdve nagyon ritkán marad el, Honterusnál is meglehetősen általános. Nem umlautolt alakok Honterusnál: *verfaumet*, *verfaumniß*, *raubern* (t. dat.), *lauten* (fön. igenév.). Egyes szavaknak, amelyekben Luthernél ingadozás mutatkozik, Honterus az ujfn. nyelvhasználatnak megfelelőleg, *glauben* kivételével, mindig a nem umlautolt alakját használja:

Lu. (1534) és Ho. *glauben*, de Lu. (1520) *verfeuffen*, Lu. (1545) és Ho. (ver) *fauffen*. A *Haupt* szónak és összetételeinek Luthernél csak umlautolt alakjait találjuk, Honterusnál is: Lu. *heubtmon* stb.; Ho. *heubtstüden*.

38. §. Az *o* és *u* umlautjának a jelölése a lutheri nyomtatványokban csak 1526-tól általános, és pedig, amint Franke kimutatja, az északkelet-thüringiai kancelláriai nyelv befolyása alatt, amely a császárral és szász fejedelmivel ellentétben az *o* és *u* umlautját csaknem mindig jelzi. Példák a különböző Lutheri időszakokból és a Reformációból: Lu. (1524) *fonig*, Lu. (1545) és Ho. *fönig*; Lu. (1524 és 34) és Ho. *funden*, Lu. (1545) és Ho. *fünden*; Lu. (1524) és Ho. *wurde* (*wurd*); Lu. (1521 és 1545) és Ho. *würde* (*würd*); Lu. (1524) *funfftigen*, Lu. (1526—45) *fünfftigen*, Ho. *zufünfftig*; Lu. (1524) *Judisch*en, Lu. (1534) és Ho. *Jüdisch*en (*iüdisch*); Lu. (1524) *gehört*, Lu. (1526—45) és Ho. *gehöret* (*gehört*); Lu. (1524) *verjüne*, Lu. (1526—45) és Ho. *verjüne* (*verjün*). Még 1545-ben sem umlautolt alakok: Lu. (1524—45) és Ho. *funffte* (*funfft*), de Ho. *fünfften*; Lu. (1524—45) és Ho. *vber*; Lu. *furt*, Ho. *verfurt*; Lu. (1541) *stüde*, Ho. *stüden*.

A mai használattal ellentétben umlautolt alakok: Lu. (1524) *gülden*, de Ho. *gulden*; Lu. (1533) és Ho. *gewüßt*; Lu. (1545) és Ho. *öberßt* (*öbersten*); Lu. (1545) *wöllen*, Ho. *wölle* (conj. e. sz. 3. sz.)

Épen úgy, mint Luther 1526 óta megjelent nyomtatványaiban,

Honterusnál is túlnyomók az umlautolt alakok. Az idézett példák tehát bizonyítják, hogy Honterus e tekintetben is Luther későbbi időszakához áll közelebb és ép úgy, mint Luthernél, Honterusnál sem találunk teljes következetességet az *o* és *u* umlautjának jelölésében.

39. §. Az eltérés Honterusnál kézirat és nyomtatvány között a Weiss Mártonhoz intézett levél szerint nem olyan nagy, mint Luthernél, akinek kézírataiban az umlaut sokkal kisebb mértékben fordul elő, mint nyomtatványaiban; de Honterus kéziratában is találunk egy néhány olyan nem umlautolt alakot, amely a nyomtatványban umlautoltan vagy ingadazóan van jelölve: Ho. lev. Symbemburgen, Ho. Ref. Symbembürgen; Ho. lev. fund (conj. e. sz. 3. sz.), Ho. Ref. fūn; Ho. lev. fundten (conj. t. sz. 3. sz.), Ho. Ref. fūndten; a nyomtatványban umlautolt, a kéziratban ingadazó: Ho. lev. és Ref. fūnnen (ind. t. sz. 3. sz.), de Ho. lev. funnen; Ho. lev. gūnstiger, de gūnstigen is.

40. §. Kn. jelenségek Luthernél. Luther ujfelnémet nyelve hangtani szempontból meglepő tisztaságban található meg Honterusnál. A tipikus eltérések a következők: A Luther-féle nyelv középnémet hangtani sajátosságai, amelyek a szász választó fejedelemségi kancelláriai nyelvből és Luther szülőföldjének nyelvjárásából származnak, Honterusnál nem fordulnak elő. Honterus nyelve ezen hangtani szempontokból az ujfelnémethez közelebb áll.

1. Luthernél középn. *e* középfn. *a* helyett: Lu. erbeit (egyes esetekben arbeit), Ho. arbeiter, arbeit.

2. Luthernél középn. rövid *i* a töben középfn. *e* helyett (1529-ig): Lu. (1524) wīdher, Lu. (1534) és Ho. wēdhe; Lu. (1520) hērdhafft, Lu. (1545) hērdhēn, Ho. levelében hērdhafft.

Feltűnő Honterusnál a *wollen* ige tövében, még pedig a főnévi, igenévi és a jelen idejű többes 1. és 3. személyű alakban *i* a középn. és középfn. *e* helyett: Ho. wīllen, középn. és középfn. wēllen. A középnémetben *o*-val is előfordul.<sup>1)</sup> Minthogy az erdélyi kancelláriai nyelvben a *wēllen* és *wollen* alakok mellett a *wīllen* is gyakran előfordul, Honterusnál erdélyi hatásra lehet következtetni, annyival inkább, mivel a *wīllen* alak a Chorographián levő versben és a Weisshez írt levélben is kimutatható:

wīllen (t. 3. sz.) Ho. Ref. és „Artikel der Jrgerzeche in Schässburg 1488“.<sup>2)</sup>

<sup>1)</sup> Paul: Mittelhochdeutsche Grammatik 173. §.

<sup>2)</sup> Müller id. m. 117. l.

wissen (t. 1. sz.) Ho. Ref. és Trap. és „Schreiben der Hermannstädter Weberzunft an die Mühlbacher 1469“.<sup>1)</sup>

wissen (főn. igenév): Ho. Chor., Ho. lev. „Goldschmidtzunftartikel 1539“.<sup>2)</sup>

Ez az alak a felnémet kancelláriai nyelvnek az erdélyi íróknál mindenütt szembetűnő hiányos tudása következtében bizonyosan hibás analogképzésre vezethető vissza. Erd. sz. *ë* (*ä*) a töben gyakran megfelel a felnémet (középfn.) *i*-nek.

Qu. Gejemš	=	kfn. gefimze
— dach „flecker“	=	— vlifer
— reng	=	— rinc
— řhendel	=	— řhindel
— řeglen	=	— řiegel stb.

Az erd. sz. *ë*-nek megfelelő kfn. *i* mintájára az erd. írók az *i*-t gyakran olyan esetekben is használták, amelyekben az erd. sz. *ë*-nek a középnémetben más hangzó felelt meg:

Qu. Bjich	=	erd. sz. Bäch
— drich diecher	=	„ „ dräch-dächer
— řynster	=	„ „ řenster
— řrlen	=	„ „ řrlen
— pilřen	=	„ „ pälřen

Ilyen analogiásképzésnek az eredménye a wissen alak is. Feltűnő, hogy míg a többi forrásokban a wissen a wellen és woffen alakokkal vegyesen fordul elő, eddig Honterus kizárólag a wissen alakot használja.<sup>3)</sup> Míg Honterus eredeti irataiban következetesen csak a wissen alak fordul elő, a Wittenbergi Agenda és a kis káté utánnyomatában csak a wellen alakot találjuk.

3. Lu. gyakori középn. *i* képzőkben és ragokban Honterusnál csak egy helyen mutatható ki: Ho. nőtigifte.

4. Lu. középn. (felsőszász) rövid *i* kfn. *ü* mellett, Honterusnál *ü*: Lu. abtrinnig, Lu. és Ho. abtrünnig.

5. Lu. középn. hosszú összevont *i* ujfn. *je* helyett a következő szavakban: Lu. (1531-ig) yderman, iber, Lu. (1545) jederman, Ho. iederman, ieder.

<sup>1)</sup> Müller id. m., 85. l.

<sup>2)</sup> U. o., 213. l.

<sup>3)</sup> A középfn. wellen-nek egyik mellékalakja wissen Lexernél Mhd. Wörterbuch III, 753.



6. Lu. kn. *e* későbbi *ei* helyett: Lu. *zwenzig*, Ho. *zweinzig* és néha *e* szóban Lu. *vorteliŋ*, Ho. *vorteiliŋ*.

7. Lu. kn. rövid *a* kfn. rövid *o* helyett: Lu. (1521 [1524]-ig) *fall*, *daŋ*, *naŋ*, *adder*; Ho. kizárólag *o* *ŋol*, *doŋ*, *oder*, de ingadozás *ab* = *ob* és *a* *naŋ* = *noŋ* szóban. V. *ö* azonban az erd. okiratnyelv: Qu. *ab*, Trap. *naŋ*.

8. Lu. kn. *á* kfn. *e* helyett: Lu. *gelart*, Ho. *gelert*.

9. Lu. kn. röv. *o* későbbi *e* helyett *a* *vor* = *ver* előképzőben: (1520-ig általánosan, 1520—1530-ig szorványosan): *vorachter*, *vorhundert*, *vornunfft* stb; Ho. *verordnet*, *verstanden* stb., de egyszer *vorŋehen*.

10. Lu. kn. röv. *o* (*u* mellett). Lu. (1545) *gonŋt*, Ho. *gunŋt*; Lo. *ortehŋ*, Ho. *vrteif*.

11. Lu. kn. röv. *o* (*ö*) kfn. *u* (*ü*) helyett: (1531) *gonŋtig*; Ho. *günŋtig*, de *forcht*, *gottŋforchtigen*.

12. Lu. kn. röv. *u* kfn. *o* helyett: (1529) *antwurten*, Ho. *antworten*, de Ho. lev. *verantworten*.

13. Lu. kn. *u* a *zer*-előképzőben 1545-ig is: *zureiŋŋen*, *zubrechŋen* stb. Ho. *zergeuŋlich*, *zeriŋŋen* stb.

14. Lu. kn. *d* a *deuŋ* szóban: (1517) *deuŋ*, (1526, 1534) *deuŋ*, Ho. *deuŋ*.

15. Lu. szorványosan kn. *g* (1545) *wergzeug*, *werg*; Ho. *werc*; Lu. (1520) *volg*, Ho. *volŋ*.

16. Lu. kn. *ch* kfn. *g* helyett *iŋ* képzőben *-ig* helyett: (1545) *einicher*, Ho. *einigen*.<sup>1)</sup>

17. Lu. a *h* kn. elhagyása a szó elején: (1545) *erauŋ*, *ernaŋ*; Ho. *hernach*, *herwider* stb.

41. §. Kfn. jelenségek. A lutheri hangtanban az idők folyamán végbement változásokat szem előtt tartva, megállapíthatjuk, hogy azok a kfn. hangtani jelenségek, amelyek Luthernél mindvégig mutatkoznak, Honterusnál is előfordulnak; azokat azonban, amelyek Luthernél 1531-ig lassanként háttérbe szorulnak, Honterusnál is csak részben találjuk:

1. Állandó kfn. hangtani jelenségek Luthernél:

a) Kfn. rövid *e*: Lu. (1545) és Ho. *iŋepŋen*, *beŋchweren* = *beŋchwören*.

b) Kfn. *ie* mássalhangzótorlódás előtt: Lu. (1541) és Ho. *liecht*.

c) Kfn. *t* és *k* a szó elején: Lu. és Ho. *tichŋen*, Lu. *Rriche*, Ho. *friediŋ*,

<sup>1)</sup> I. Moser Virgil: »Historisch-grammatische Einführung in die frühneuhochdeutschen Schriftdialekte. Halle, 1909. 99. §.

- d) Kfn. *b* a szó belsejében: Lu. és Ho. *h̄ubt*.  
2. Lassanként háttérbe szoruló kfn. hangtani jelenségek:
- a) 1522-ben régi *ā* helyét *ō* foglalja el: Lu. (1520) *wa, wo, Ho. wo, on*, de még *warzu, Lu. (1520) waŋu*.  
b) 1523-ban *ā* jelenik meg kfn. *ō* helyett az ungefähr szóban: Ho. *on gfer, Lu. (1522) angefehr, Lu. (1534) on gefehr*.  
c) 1523-ban *o* jelenik meg kfn. *a* helyett a *ſonder* szóban és összetételeiben: Lu. (1522) *bejunderſ, Lu. (1541) ſondern, Ho. ſunder és ſonder*.  
d) 1524-ben mind ritkább a kfn. *u* a *ſunft* szóban: Ho. *ſunft* és *ſunft*.  
e) 1524-ben mind ritkább a kfn. *a* későbbi *e* helyett: Lu. (1520) *ſtahen, gaſu, Lu. (1545) és Ho. ſtehen, geſen*.  
f) 1526-ban a régi *u* és *ū* helyét *o* és *ō* foglalja el oberſt és oberfeit szavakban: Ho. *ōberfeit, ōberſten*.  
g) 1530-ban ugyanez a jelenség a *fōnig* és *fommen* szavakban: Ho. *fōnigen, de fūmpt*;  
h) 1531-ben a *Gōnner* és *gōnnen* szavakban: Ho. *lev. gunner*.

Az *u*-nak *o*-vá változása kn. nyelvterületről indult ki és nagyon korán átterjedt a felsőn. nyelvterületre is. (L. Moser id. h. 122. l.) Lehetséges tehát, hogy Honterus, aki, amint már több helyen alkalmam volt bizonyítani, a lutheri nyelv sajátos kn. tulajdonságait nem vette át, ezeket az alakokat Luther nyelvének befolyása nélkül az általa már előbb jól ismert íráshagyomány befolyása alatt használta. E mellett szól az a körülmény is, hogy Honterus a Luthertől 1531-ig alkalmazott nyelvi reformokat átvette, míg az *u*-nak *o*-val való helyettesítése nála nem általános. Ott, ahol Luthernél egész végig ingadozás mutatkozik a kfn. és ujfn. alakok között, ugyanazon jelenségeket találjuk Honterusnál is: Lu. (1527) és Ho. *fiündten*; Lu. (1541) és Ho. *fund*; Lu. (1545) és Ho. *fōnnen*; Lu. (1520) *frum, Ho. vnfrum*; Lu. (1545), Ho. *fromen*; Lu. (1545) és Ho. *müglīch, Lu. (1545) és Ho. mögen*; Lu. (1545) *verſiunn, Ho. verſiun*; Lu. (1534) és Ho. *verſōnet*.

42. §. Honterus-féle sajátságok. Rövid *a* van Honterusnál nem umlautolt *e* helyett ebben a multidejű melléknévi igenévben *gejaht* = kfn. *gejeſet, gejaht*. A nem umlautolt alak Luthernél *entjahten* elbeszélő mult idejű igében található (l. Moser id. h. 183. §.). Ingadozás látszik Honterusnál az *erfentniſ, erfantniſ* szóban; nem umlautolt alak *befantniſ*. Dietz<sup>1)</sup> szerint a lutheri alak umlautolt.

<sup>1)</sup> Dietz Ph: »Wörterbuch zu Luthers deutschen Schriften.

A kfn. *uo* kettőshangzót Felső-Németországban *ū*-val jelölték, ahol még kettőshangzó értékű volt. Közép-Németországban Luther idejében hosszú *ū*-vá lett, amelyet Luther *u*-val jelöl (l. Moser id. h. 11. §. és 62. §.). Honterus jelölismódja ingadozó, de az *ū*-val való jelölés a leggyakoribb.

Ingadozása az osztrák kancellária nyelvére vezethető vissza, amelyben, valószínűleg a csehországi hivatali nyelv hatása következtében, a kfn. *uo* helyett gyakran *u*-t is találunk (l. Moser id. h. 11. §.).

Trapoldianus és az oklevelek az osztrák kancelláriai nyelvben szokásos *ue*-t vagy egyszerű *u*-t használnak kfn. *uo*. helyett (l. Moser id. h. 11. §.). Ez az írásmód megtalálható Müller id. munkájában is, (ha ebben ugyan meg lehet bízni). Honterus írásmódjának az erdélyi nyelvemlékekben a mását tehát nem találjuk. Megjegyzendő azonban, hogy Honterus kéziratában, azon a két helyen, ahol *ū*-t várnánk, egyszerű *u*-t ír. A fsn-ben az *ū* umlautjának jelölésére az *üe* (*üe*) szolgált gondos megkülönböztetéssel a hosszú *ū*-étől. Luthernél és Honterusnál az *ū*-umlautolt alakja *ū*, ami Honterusnál nem feltűnő, minthogy az *üe*-nek az *ū*-től való megkülönböztetése az előbbinek majd az *uo*-val, majd az *ū*-vel (*ū*-nek írva) való összetévesztése folytán a legkevésbé sem következetes (l. Moser id. h. 11. §.).

Példák: Ho. *gūt* = kfn. *guot*, *gūtdunfēt* stb. de *gut* (mnév.), *guter* stb. Lu. (1520) *gut* stb., források *guet*, *gueter*, *gieter*, Trap. *guetter*, *guten*; Ho. *gnug* = kfn. *genuoc* stb. Lu. *ruffet*, Ho. *rūffen* = kfn. *ruofen*, Trap. *geruffen*; Ho. *tūū* = kfn. *tuō*, de *tūun*; Ho. *hūre* = kfn. *huore*, de *Erhūre*; Ho. *būt* = kfn. *būuot*, Ho. és Lu. *būt*. Honterusnál csak kétszer: *zū* = mhd. *zuō*, különben mindig *zu*.

A kfn. *uo*-nak *ū*-val való jelölése teljesen hiányzik a következő szavakban: Ho. *bruder* = kfn. *bruoder*; Ho. *flugheit* = kfn. *fluochheit*; Ho. *Schulen* = kfn. *ſchuolen*, Ho. *buch* = kfn. *buoch*. Példák az umlautra: *bücher*, *vngültig*, *füglīcher* stb.

43. §. Kettőshangzók. A *ſein* segédige több. 1. és 3. sz. *ſint*, *ſeint*, *ſein* alakjai közül Luther 1523-ig a kettőshangzós alakokat használja, azontul a *ſint*-et. Honterusnál kizárólag *ſein*-t találunk.

Itt lutheri befolyás helyett fsn. íráshagyományt kell keresnünk, amely, miként a kn., mind a három alakot ismerte. Az oklevelekben és Trapoldianusnál a *ſein* (*ſeyn*) és *ſeint* (*ſeyndt*, *ſeynt*) és elvértve a nem kettőshangzós *ſin* (*ſin*) fordul elő. Itt is feltűnik az a következetesség, amelyet Honterus az egyszer alkalmazott alak

megtartásában tanúsít. De figyelemre méltó, hogy Honterus az utánnyomatokban nem a saját művében előforduló alakokat használja, hanem szigorúan az eredetihez alkalmazkodik. Példák: Lu. (1520) és Ho. *sein*, Lu. (1520) *sejnd* és *sejndt*, Lu. (1541) *find*; Trap. *sejndt* és *sejn*; Qu. *seint* és *zin* (*fin*); Lu. (1520) *seintemal*, Lu. (1534) *fintemal*; Ho. *seintemmal* és *fintemal*.

### c) Alaktan.

44. §. Erősragozású hímnemű főnevek. Luther a gen. *-es* ragjának *e*-jét kezdetben ritkán, később gyakrabban használja. Honterusnál az egyszerű *s* a túlnyomó: Lu. (1545) és Ho. *todes*; *Gottes*; Lu. (1520) *standē*; Ho. *unverstandē*; Lu. és Ho. *gewinē* stb.

Kn. befolyás alatt Luther a szóvégi *e*-ragot olykor megtartja. Franke itt a szász udvari kancelláriai nyelv befolyását látja. Honterusnál az egyes dat., többes nom. gen. acc.-ban alig fordul elő a szóvégi *e*-rag: Dat. Lu. *tode*; Ho. *tod*; Lu. *tage*, Lu. és Ho. *tag*; Lu. *wegē*, Ho. *weg* stb.

Több. nom.: Ho. *zugeng*, *leut* stb.

T. acc.: Ho. *tag*, *treum* stb.

T. gen.: Ho. *amptleut*, *leut*, *de leute*, stb.

A gen. végzete *-s*, *-t* és *-n* után, mint Luthernél némelykor teljesen elmarad: Ho. *fleiß*, *geist*, *deē Gottes dienft* stb. *Deē armen fasten*, *de fastenē* is.

Az *-el*, *-er*, *-en* végű erősragozású hímnemű főnevek Luthernél egyes esetekben a kn. módjára még egy *e*-t vesznek fel (*jüngere*). Ennek a jelenségnek Honterusnál semmi nyoma. A szintén kn. *e*, amelyet Luther gyakran a *tő* és a *t. dat.* ragja közé ékel be, Honterusnál csak egyszer fordul elő: Ho. *Seelsorgereu*, a *friede* szót Luther és Honterus is részben erősen, részben gyengén ragozza: Ho. egy. nom. *fried*; egy. gen. *friedē*; egy. dat. *friden*; egy. acc. *frieden*.

45. §. Erősragozású semleges főnevek. Az egyes gen. ragja Honterusnál mindig egyszerű *-s*: *reichs*, *dingē*, *reichtē* stb. Luthernél *-es* is: *Sares*, *lichtē* stb. Honterusnál az egy. dat.-nak ragja nincs; Lu. és Ho. *haus*, *haus*, de Lu. *haufe* is. A több. nom. szintén ragtalan: Lu. és Ho. *schaff*, de Lu. *schafe* is stb. Ilyen a *t. gen. is*: Lu. és Ho. *wort*; Ho. *heubtstuch*, de Lu. *heubte*. Luther a régi *-ja* és *-u* végű töveknél kn. (felszász) módra megtartja az egy. és több. nom. és acc.-ban a *tő*höz tartozó *e*-t. Honterusnál ez az *e* csak egy esetben van meg:

Egy. nom.: Lu. gerichtete, Ho. gericht; 1811. 2. 81.  
 egy. acc.: Lu. gerichtete, Ho. gericht;  
 Lu. gerichtete, Ho. gericht;  
 egy. dat.: Lu. és Ho. ampt, de Ho. ampte;  
 t. nom.: Lu. és Ho. ampte, Ho. ampt.

A gen. ragja az *-is* végű semleges főneveknél hiányzik: Ho. verderbnis stb., némelykor a *-t* után is: Lu. des wort gottiš, Ho. göttlicheš wort. A semlegesek többes nom.-ának végzete, mint Luthernél, *-er*. A mai *-er* rag a több. számban elmarad ezen szóban: Lu. és Ho. finden (t. dat.), *-er* van Honterusnál a következőkben: Lu. gutter; Ho. gütern, dörrfern. Az Ampt, mint Luthernél, ingadozó: T. nom. jeelampt, ampte, ampter; t. acc. Kirchampter; t. gen. ampter; t. dat. e. Ampten, amptern.

46. §. Nőnemű főnevek. Az erősragozása nőneműek *e*-ragját Honterus elveti. Luther szóvégi *-e* ragot kezdetben csaknem egyáltalában nem használ, később gyakrabban, különösen az *-ung* és *-in* képzős szavakban: Egy. nom. L. guad, sprach, Ho. tauß stb. Lu. danckfagunge, de Ho. spaltung, beruffung stb. Egy. gen. Lu. és Ho. tauß, Ho. beruffung. Egy. dat. Lu. sammfunge, de Ho. vermaledeung, Ho. weiß, de weise is; Lu. wonunge, Ho. wonung de mit leidlicher . . . wonungen. Egy. acc. Lu. és Ho. weyße (weyße) de Ho. weiß is; Lu. lare, Ho. lere, zusaßung stb. Több. nom. Lu. ordnunge, Ho. meinunge, Több. acc. Lu. herde, Ho. gmeine.

47. §. Gyöngé ragozás. Némely főnevet Honterus hol erősen, hol gyöngén ragoz. A glaube szónak előfordulnak *-n* ragos alakjai és a gen. *-ens* ragos alakja is: egy. nom. Ho. glaub, egy. gen. Lu. glaub és glauben, Ho. mißglauben, Lu. és Ho. glaubenš; egy. acc. Lu. glaube, Ho. glauben. Feltűnök Honterusnál a következő gyöngéragozása alakok: t. gen. schüßseln, amellet schüßsel; egy. dat. psalmen; t. gen. patronen; egy. acc. ständen; v. ö. Trap. egy. nom. ständen. Egy eredetileg erősragozása nőnemű szó gyöngéragozása alakjai a következők: Lu. és Ho. egy. dat. sachten; Lu. és Ho. egy. gen. sachten (vrjachten).

Epen úgy, mint Luthernél, még megtaláljuk a nőnemű gyöngéragozásnak az újfmben lekopó *-en* végétét:

Egy. dat. Lu. és Ho. erden, frawen, firchen;  
 Ho. hallen, personen de person is.  
 Egy. gen. Lu. és Ho. firchen.

48. §. Melléknevek, névmások, számnevek. A melléknevek ragozatlan alakját, mint Luther, ugyanazon esetekben jelzőként használja (ein, fein, mein, dein stb. után és ezek nélkül): Lu. ein eben land; Ho. ein groß ansehn; erschrecklich verderbnis; Lu. heilich feur; Ho. widersinnich irthumb; ein from leser; Lu. manch frum priester. A jelzőként használt mellékneveket Honterus mindig a szóvégi *e*-nélküli alakjában használja: Lu. der geistlich stand; Ho. der christlich glaub; Lu. der ewig got, Ho. der allmechtig Gott.

Két ragozatlan alak egymás mellett:

Ho. das vorig groß irthumb.

Nőnemű főnevek előtt a határozottlan névelőnek gyakran a szóvégi *e*-nélküli alakját találjuk: Lu. eyu mutter; Ho. ein gottsfürchtig überkeit, de Ho. eine bestimpte vnd dem wort Gottes gleichförmig ordnung.

Az állítmányi kiegészítőül használt *ja*-tövé melléknévnek Luthernél gyakran előforduló szóvégi *e*-je, amely kn. saajátság, Honterusnál teljesen hiányzik, p. Lu. achtet sie geringe. Példák a nemi megkülönböztetésre a *zwei* szónál:

Ho., Lu. zween Ringe; Ho. zween brieff, zween brüder; nőnem: Lu. zwo pfarren; Ho. zwo lebendige hausfrawen. Példák *zwei* ragozására: Több. dat. Lu. zweien herren; Ho. zweyen personen; mit zweu ichwestern. A birtokos névmás gen.-ának *-es* végzete Honterusnál nincs megrövidülve: Lu. seins vnfallß, de Ho. seines armuts, seines vaters stb. Rövidülést találunk a semleges nom.-ban és acc.-ban: Lu. solchs groß unterichend; Ho. solchs ampt, de solches ubel; Lu. és Ho. welchs. Az *-en*, *-em* végzet megrövidülése az *e* kihagyásával (ami felsőn. jelenség, l. Moser i. h. 184. és köv. l) Luthernél az ein, dein stb. névmásoknál és az *r* után fordul elő és néhány esetben Honterusnál is kimutatható: Lu. mein = meinem; Ho. meine = meinen; Lu. seinu = seinem; de Ho. seinen; Ho. feinu = feinen, de feinen; Lu. és Ho. vnseru, de Ho. vnserem. Figyelemre méltó jelenség, hogy Honterus annak tudatában, hogy az *-n* az *-en* végzetnek rövidített alakja, azt következetesen kettőzi; épúgy a 3. sz. névmás t. dat.-ban is: Lu. iuen, Ho. inn.

Ugyanez fordul elő a mutató névmás több. dat.-ában is: Ho. denn = denen, mert ez a denn semmi esetre sem a régebbi kn. den (l. Moser i. h. 191. o.) Erősragozású melléknévi alakok ujfn. gyöngeragozásuak helyett névelő, névmások és *all'* után Luthernél és Honterusnál elég gyakoriak:

Több. nom. Lu. die dicke wosfen; Ho. die getichte meinungen.

Több. acc. Lu. die sieben schönen fette küe; Ho. die ersten und rechte väter. Több. gen. Ho. der offtmals verheißener Concilien; der unchristlicher mißbreuch. Több. dat. Ho. in andern frembde geſchefften. Egy. gen. Ho. forcht einer zutünftiger franckheit. Egy. nom. welcher böjer freuel.

all után: Lu. alle frembde götter; Ho. alles guts (egy. nom.); alle frembde und unbekanten;

Lu. alle geſtlich geſeß; Ho. alle geiſtliche und weltliche überſten; alle müſſige wort.

Eröſen ragozza a melléknévnek hím- és semlegesnemü alakját az egy. gen.-ban az ujfn. gyöngével szemben, mint Luther: Lu. Chriſtlichſ ſtandſ; Ho. chriſtlicheſ glaubenſ stb. A főnévül használt melléknévek ragozásában való ingadozás az ujfelnémettel szemben, amely gyöngé ragozást használ névelő után és erőset névelő nélkül, ép úgy előfordul Luthernél, mint Honterusnál: Lu. die verlaſſene; Ho. die vnerfarne; der überſter; Lu. gotloſen; Ho. vngelerten.

49. §. Igék. Úgy az erős, mint a gyöngeragozásu igék jel. módu jel. id. egy. sz. 3. személyü teljes *-et* végü és az *e* elhagyásával rövidült alakjának használatában Honterusnál körülbelül olyan ingadozást találunk, mint Luthernél:

Gyöngé igék: Lu. dienet; Lu. és Ho. horet; Ho. pſlanget, de Lu. és Ho. begert stb.

Erős igék: Lu. és Ho. geſet; liejet stb. de: Lu. és Ho. bleibt; fumpt (fümpt).

Az ingadozás ugyanazon arányában találunk a conj. jel. id. egy. 3. személyében teljes és ragtalan alakokat: Gyöngé igék: Lu. habe; Ho. juſe, erweſe stb., de Lu. és Ho. hab; Ho. gleub, einleg stb.

Erős igék: Lu. és Ho. behalte; Lu. laſſe; Ho. außlaſſe stb. de: Lu. és Ho. geb; Ho. verlier stb.

A Honterusnál előforduló erős igealakok a conj. múlt id. egy. 3. személyében mind ragtalanok; Luthernél mind a két alakra találunk példákat: Lu. és Ho. wurd; Lu. würde; Ho. würd. A Honterusnál előforduló néhány gyöngé ragozásu igealak a múlt i. egy. 1. és 2. személyében az *e* elhagyásával rövidült. Luthernél e tekintetben is ingadozás van: 1. sz. Ho. ich fundt; Lu. és Ho. ſolt. 3. sz. Lu. és Ho. wolt.

A gyöngé igék multidejü melléknévi igenévi alakja majd *-et*-ben, majd *-t*-ben végződik: Lu. és Ho. erwelet; Lu. verfühndiget; Ho. geſelet stb. de: Lu. és Ho. geſort; Lu. és Ho. geſagt stb.

A *-d* és *-t*-végű töveknél az igenévi képző egészen elesik; némelykor Luthernél is ez történik: Lu. és Ho. außgeridht; Lu. ertidhte Ho. getidhte, getidht; Ho. außgeredt. A *ge-* előképzős melléknévi igenév használata megfelel a lutherinek, amennyiben a szabályos gyöngeragozása igéknél az előképző meglehetősen általános, míg az erőseknél olykor el is marad: Lu. és Ho. angefangen; Lu. és Ho. gegeben, de Lu. és Ho. geben; Lu. és Ho. fommen.

A jein segédige alakja a jel. id. több. 3. személyében mindig jein. Ez az alak Luthernél csak 1523-ig fordul elő. Ezen több. 3. sz. alak általános használata Honterusnál erdélyi befolyásra vezethető vissza: Lu. (1523-ig) és Ho. jein; Trap. jejn. A gewejen melléknévi igenévnek kn. geweßt és Luthertől nagyon kedvelt mellékalakja Honterusnál nem fordul elő: Lu. (1545) geweßt; Ho. és Trap. gewejen. Az erős és gyönge igeragozás váltakozására a Reformációból csak a beweijen igét említhetjük példaként, amely úgy, mint Luthernél, még gyöngeragozása: Lu. és Ho. beweijet hat, és Ho. Reformációjából még a kfn. és újfn. erősragozása meiden igét: ... vermeidht werden.

#### d) Szókinsc.

50. §. A szókinsc terén Luther befolyása kevésbé vehető észre. Azon középnémet szavak közül, amelyek Luther útján később az újfn. irod. nyelvbe átmentek, Honterusnál csak a heuchler (Trap. feln. ghejner) fordul elő. Honterus nyelve szókinsc tekintetében közelebb áll a felnémethoz, mivel Bécs és Basel, amely városokban ő hosszabb ideig tartózkodott, ezen a nyelvterületen vannak.

Könnyen megérthető, hogy az olyan nyelvalkotás, amelyen a Lutheré volt, magára a szókinscra kevesebb befolyással van, mint a nyelv formájára. Valamely szóalakot, amelynek egy bizonyos jelentést tulajdonítunk, nehezebben helyettesíthetünk egy más szóalakkal, mint valamely ragot más raggal.

Állításomnak érdekes bizonyítékául szolgálhat a Kluge-féle,<sup>1)</sup> a közép- és felnémet szókinscset összehasonlító, táblázat. (l. 39. l.)

Az összehasonlító táblázatból kitűnik, hogy Honterus szókinscse közelebb áll a felnémet bibliaszövegekhez, mint a Luther közép-némétéhez. Az összehasonlító táblázatban a már említett heuchler-en kívül még csak két, a Luther és Honterus szókinscében egyező, szót találunk: haß (porticus = a templom előcsarnoka) és jeer.

<sup>1)</sup> Kluge id. h. 87.—91. l.



La. bibl. ford.	Ek. bibl. ford.	Wormser Propheten	Zürichi bibl.	Ho. Ref. német	Ho. Ref. latin	Trap.	Qu.
taufchen	betriegen	betriegen vorteilen	betriegen vervorteilen	verforteilen	pass: in- cidere in captionem	zur betriegli- keit kommen	
Weinerndte	das Weinlesef	das Weinlesen	Bämmet Herbst	das Weinlesen	vindemiae		
Weise	Waß	Weißle, -lin	Weißle, -ly	Weyßlin	pupillus		
Grenze	Grenze Gegend Landmarck	Grenz	Landmarck	hattert	territorium		hattert
seer	vast		vast	seer			
Schwager	Bruder des Manns		Schwager	Schwager- schaft	affinitas		
vertrauen	vermählen		vermählen	zusammen geben	copulare		
Seuche	Krankheit Siechtum		Sucht Krankheit	krankheit	morbus		
alber	einfältig unschuldig		unweis	aus einfel- tigkeit	ob sim- plicitatem		
Edel	Gruel Grauen Abicheu	Unlust	Unwillen Gruel Unlust Berdruß	Unlust Gruel		vordruß vnd grauß	
freien heiraten	zur Ehe nehmen, heiraten		zur Ehe nehmen	nemen, zur Ehe nehmen, ehelichwerden	ducere, uxorem ducere, in matri- monium ducere		
Halle	vorshopf, Kapelle	Vorshopf	Vorshopf	hall			
Heuchler	Gleißner	Gleißner	Gleißner	heuchler	hypocrita	gleisner	
mieten	dingen bestellen	dingen	dingen	dingen	conducere		
Last	Last	Last	Burde Last	bürd	onus	burd	
prüfen	proberen bewären	brüßen proberen versuchen	bewären erkunden leutern	beweren probieren	probare	beweren	

51. §. További bizonyítékokat szolgáltat a baseli nyomdásznak Petri Ádámnak 1523-ból való bibliamagyarázó szótárával való összehasonlítás, amelyben ő a baseli németiségben nem használatos szavakat sorolja fel. A Petri-féle glossárium Honterus baseli tartózkodása miatt ránk nézve különösen érdekes.

Lu. bibl. ford.	Petri-féle glossár.	Ho. Ref. német.	Ho. Ref. latin.
bey ſchichten	hauffenweyß	mit hauffen, ober einhauffen	tumultuose
gleichbertig	gleichförmig	gleichförmig	consentaneus
darb	notturfft armüt	notturfft armut	inopia
anstoß	ergernuß	ergerniß	scandalum
besudlen	verunreinen beflecken	besudeln	
deutlich	offentlich merklich	offentlich	publice
Freymerey	främerey mercken	framerey	nundinationes
qual	pein frandheit	frandheit	morbus
Spaltung	Zanf zwitteracht	ſpaltung zanf und zwitteracht	dissidia seditiones

Ha csak egy pillantást vetünk is a Petri-féle glossáriumra, meggyőződhetünk, hogy Honterus egyetlen egy sajátos svájci kifejezést sem vett át.

52. §. Honterus szókincsében szász nyelvjárási kifejezések nem fordulnak elő; ellenben Trapoldianus nyelve saxonismusokban gazdag: Ho. Ref. Barc. vehementer offendunter = Trap. trefflichen offt geleczt und geergert worden; Ho. Ref. Barc. osores veritatis = Trap. Snager der warheit; Ho. Ref. Barc. messis = Trap. erren = Ho. Ref. ernde.

Honterusnál csak a hattert és a fen (?) = gegen tájszóvási alakok.

További összehasonlításból az is kitünik, hogy Honterus Trapoldianussal és a forrásokkal egyezően olyan Luthernél elő nem forduló felnémet szóalakokat használ, amelyek, úgy látszik, sajátos erdélyi alakok: Lu. amme, Ho. amptfraw, Trap. amme fraw, Qu. Amfraw, ampt fray; Ho. besammlung, Qu. Besammlung.

Megemlítésre méltó a szlávból származó és a keleti nyelvterületeken használatos: Ho. robber (mancipium), Qu. rabben, roben.

Másfelől azonban Honterus Trapoldianustól eltérően, Lutherrel egyezően, a reformáció nyelvéből kölcsönözött és az egyházi életre vonatkozó technikus terminusokat használ: Ho. paten (testes),

Trap. czemgen; Ho. windelmeß (missa privata), Trap. heymliche ader  
eyncliche meßf.

Van egy, az újfelnémetből kihalt, igető, amely Luthernél és  
Honterusnál még előfordul: Lu. és Ho. thüren (audere), Trap. és  
Qu. thyrren.

Feltűnő gyakran használja Honterus a tidten igének getidht  
igenévi alakját; úgy látszik, hogy ez kedvenc kifejezése. A getidht  
jelentése annyi mint (rosz akaratulag) kigondolt (lat. fingere, invenire).  
Azonban Honterus gyakran akkor is használja, amikor a latin  
szövegben az ennek megfelelő szó nincs benne, csak azért, hogy az  
utána következő szó értelmébe a rosszindulatilag kigondoltnak,  
használnak a mellékjelentését bevigye:

obtrectationes = getidhte meinungen

novi ritus = new getidhte wehje.

### e) Honterus fordítási eljárása.

53. §. Honterus fordításának sajátosságai. Honterus  
Reformációkönyvecskéje fordítás. Azt kell tehát megállapítanom,  
hogy a fordítás német szövege minő viszonyban van az eredeti  
latin szöveghez.

A fordítás eléggé hű, de helyenként mégis eltér az eredetitől.  
Erre vonatkozólag megjegyzendők a következők:

1. A fordító a német szövegbe gyakran fűz be az eredetiben  
elő nem forduló egyes magyarázó szavakat, sőt fordulatokat is.

Így gyakran történik, hogy egy magára álló főnév p. verba a  
német szövegben, azon mellékjelentés szerint, amelyet a szerző (a  
fogalomba) beleértetni akar, jelzőt kap p. müßige wort, die ichledhte  
wort, die bloße wort.

Ezenkívül Lutherhez hasonlóan egy már meglevő jelzői mellék-  
névhez, igéhez vagy főnévhez előszeretettel kapcsol vnd kötőszóval  
egy hasonlót vagy egy olyant, amely az előbbinek a jelentését ki-  
egészíti p. diligentes = fleißig vnd getrew; exerceant = auffziehen vnd  
unterweisen; privata tyrannis = eigen wütereij vnd rach. Egészen új  
fordulatokat illeszt be akkor, amikor valamely előző gondolatot  
kibővíteni vagy adott utasítást határozottabban vagy világosabban  
kifejezni akar p. . . . a quo quisquis defectit, ambulat in tenebris  
et nescit, quo vadit = Welcher aber von demselbigen auff menschlich  
treum abfielt, der gehet gangß im finsterniß, vnd duncket viel bey  
im selbst, weiß aber gar nit wohyn; Divini iuris auctoritas a nemine

violanda est = die gewalt göttliches rechts sol von niemand freuentlich veracht werden.

Mindebből azt látjuk, hogy a fordító törekvése az volt, hogy magát népszerűen és a lehetőleg legvilágosabban fejezze ki. Ugyanazt a fordítási elvet tartotta szem előtt, mint Luther, azaz tudta, hogy csak németül olvasó közönsége felfogó tehetségének inkább kell segítségére lennie, mint a humanisztikus műveltségűeknek.

2. Még sokkal gyakrabban fordul elő, hogy az eredeti szövegben meglevő szavakat, fordulatokat s némelykor egész mondatokat is kihagy a német szövegből. Leggyakoribb az az eset, hogy a fordító az illető szónak vagy kifejezésnek az utasításhoz való csatolását nem tartotta szükségesnek, vagy azért, mert szerinte ez, a németben anélkül is elég világosan ki van fejezve p. . . apud se depositas habet = bey ihm hielt; Divinarum scripturarum tractator et doctor = ein lerer der heiligen schrift; vagy azért, mert anyagának a fordítás alkalmával bizonyos mértékben másodszori elrendezésénél a latin szöveg némely megjegyzését teljesen feleslegesnek látta p. qua forma quibusque verbis infantes in necessitate baptisenter = wie die findlein in der not getaufft . . . , vagy végül azért, mert Honterus az ő német olvasóinak nem akart mindenütt olyan részletekbe menő utasításokat adni, mint nagyobb részt papokból álló latin olvasóinak p. . . aut in sacrario aut simili tutiore loco = vnd an sicheru orten; Posthunc more consueto canitur Kyrie cum suo cantico adiuncto = Darnach folgt das Kyrie; Prandio peracto dominicis diebus rursus habetur contio, praevia et sequente aliqua cantione vulgari = Nach dem essen thut man widerumb eine predig mit iren gesengen.

A legtöbb kihagyás a német szövegből is annak tulajdonítandó, hogy Honterus népszerűen akart fordítani.

3. Némely gondolatot a németben részben vagy egészen más alakban fejez ki, mint a latinban. E mellett olykor a latinban előforduló képes kifejezést vagy fordulatot a németben rövidebben és elvontan fejez ki p. cura ventris = eigen nuß; quis in vineam conductus domino fructum reddere recusat = iemand seiner berufung nit gnug thun . . . wurd.

Ilyen esetekben a fordítónak, úgy látszik, nem volt a latinnak megfelelő és könnyen érthető szemléletes kifejezése. Honterus, habár népszerűen és könnyen érthetőleg akar fordítani, mégsem merít, mint Luther, a népnek képekben és szemléletes fordulatokban gazdag nyelvéből.

54. §. Trapoldianussal való összehasonlítás. Érdekes Honterus fordítási eljárására és nyelvére nézve a Trapoldianussal való összehasonlítás is.

Honterus a német nyelvvel sokkal szabadobban bánik, mint Trapoldianus. Ámbár Trapoldianus fordításában nem ragaszkodik mindig szorosan az eredeti latin szöveghez, mégis lépten-nyomon észreveszi az ember nyelvi nehézkességét és kötöttségét, amelynél fogva olyan helyeken sem tud szabadulni a szó szerinti fordítástól, ahol Honterus sokkal szabadabb és a nyelvérzéknek megfelelőbb fordulattal fejezi ki a gondolatot pl.

Lat. sz.	Ho. ford.	Trap. ford.
Hoc tamen [Ref. Barc. deinceps] commune erit omnibus ubicumque [Ref. Barc. in provincia, Ref. locorum] constitutis, ut...	Das sollen aber alle kirchendiener vberal ein-trechtig halten, daß...	Doch daß sol hernachmals gemeyn ampt sehn allen kyrchen dyenern vberall hm ganczen landt wejent, daß...

Trapoldianus gyakran még a szórendben is szolgálilag alkalmazkodik a latin szöveghez, míg Honterus egész szabadon járván el, szavaknak, sőt egész mondatoknak a rendjét a német nyelvnek megfelelővé változtatja. Feltűnő példa erre a következő:

Lat. sz.	Ho. ford.	Trap. ford.
Potestatem clavium a Christo Christianis relictam ex evangelica veritate nemini est ignotum.	Aus euangelischer warheit ist niemanden verborgen, daß die gewalt der schlüssel von Christo den Christen gelassen ist.	Dye gewalt der schlüssel von Christo den christen gelassen aus euangelischer warheit yederman wol wißlich ist.

Honterusnak Trapoldianushoz képest gyakorlott, kialakult stílusa van, amelyet a német reformáció nyelvvel való beható foglalkozás alapján, nem csak az olvasó befogadó, hanem az író alkotó eljárásának segítségével, sajátított el.

## IV. Összefoglalás.

Kutatásaim eredményeit a következőkben foglalhatom össze:

1. A Lutherféle reformációt az erdélyi szászok között Honterus János terjesztette el és juttatta diadalra. Egyháztörténelmi, irodalomtörténeti és nyelvészeti szempontból tehát egyaránt fontos és érdekes annak a megállapítása, hogy Honterus művei és azok nyelve miféle viszonyban állnak Luther és köre irodalmi műveivel, azok nyelvi sajátosságait mennyiben követik és mennyiben válnak úttörőivé az erdélyi németiség között a középnémet irodalmi nyelvnek.

Dolgozatom II. részében megállapítottam Honterus műveinek és utányomatainak forrásait. Láttuk azt is, hogy a Chorographia Transylvaniaen előforduló helynevek helyesírása lényegesen különbözik a brassói városi hivatal írásszokásától, és talán a brassói latin iskola hatását tünteti fel.

2. A Reformációkönyvecske helyesírása teljesen egyezik Luther német műveivel, azzal a megszorítással, hogy mindazon helyesírási újítás, amely Luther műveiben 1530-ig előfordul, megvan Honterusnál is, az 1530 után utáni újítások azonban Honterus műveiben már nyomot nem hagytak.

3. A Reformációkönyvecske jellemző helyesírási sajátosságai megvannak a Wittenbergi Agenda Honterusféle utányomatában is, amiből határozottan azt lehet következtetni, hogy Honterus az ő nyomdájában bizonyos helyesírási elveket tudatosan és következetesen alkalmazott.

4. Oly Lutherféle hangtani és alaktani sajátosságokat, amelyek Honterus érzése szerint feltűnően magukon viselték a keleti középnémet nyelvjárások bélyegét, Honterus kerülni igyekezett, olyannyira, hogy nála éppenséggel felnémet hangtani sajátosságokat is figyelhetünk meg.

5. Középnémet eredetű nyelvjárásai szavakat is, melyeket Luther használt először irodalmilag, csak gyéren találunk Honterusnál. Honterus felnémet szókinccsel él. Erdélyi nyelvjárásai sajátosságok nyomai még kevésbé találhatók műveiben.

6. Honterus épp úgy, mint Luther az ő fordításaiban, világos és népies nyelvhasználatra törekszik. Stílusa sokkal tökéletesebb és finomabb, mint Trapoldianusé. Kifejezőmódja, fordulatai a latin szövegtől teljesen függetlenek. De azért távolról sincs meg benne Luther csodálatos frissége és eredetisége, mert nem merített, mint ez, közvetlenül a nép nyelvhasználatából, hanem mesterségesen el-sajátított könyvnyelven írt.



